

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ
ЖАНЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ

КАЛТАЕВА АДИЛЯ ҚҰСАЙНҚЫЗЫ

Жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруге қарсы
іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шаралары

7М12303 «Құқық қорғау қызметі» (ғылыми-педагогикалық бағыт)
білім беру бағдарламасы бойынша ұлттық қауіпсіздік және әскери іс магистрі
дәрежесін алуға диссертация

Ғылыми жетекші:
Жоғары оқу орнынан кейнгі
білім беру институты
Арнайы заң пәндері
кафедрасының доценті
А.М. Алибекова,
заң ғылымдарының кандидаты,
әділет кеңесшісі_____

Қосшы қ., 2024 ж.

ТҮЙІНДЕМЕ

Магистрлік диссертацияда жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруге қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шаралары зерттелді, қаралып отырған санаттағы қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимылдың құқық қолдану практикасының проблемалары көрсетілді.

Диссертацияда қылмыстық әрекеттерге қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шараларын жетілдіру бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлей отырып, адам өлтірудің артықшылықты құрамдарын саралау мәселелері зерделенді.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы зерттеудің мақсаттары мен міндеттеріне байланысты және кіріспеден, 7 бөлімнен тұратын 2 тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған көздер тізімінен, қосымшадан тұрады.

РЕЗЮМЕ

В магистерской диссертации исследованы уголовно-правовые меры противодействия убийствам при смягчающих обстоятельствах, отражены проблемы правоприменительной практики противодействия уголовных правонарушений рассматриваемой категории.

В диссертации изучены проблемы квалификации привилегированных составов убийств с выработкой предложений и рекомендации по совершенствованию уголовно-правовых мер противодействия преступным деяниям.

Структура диссертационной работы обусловлена целями и задачами исследования и состоит из введения, 2 разделов, включающих 7 подразделов, заключения, списка использованных источников, приложения.

SUMMARY

The master's thesis examines criminal law measures to counteract murders in mitigating circumstances, reflects the problems of law enforcement practice in countering criminal offenses of the category under consideration.

The dissertation examines the problems of qualification of privileged homicide squads with the development of proposals and recommendations for improving criminal law measures to counter criminal acts.

The structure of the dissertation work is determined by the goals and objectives of the research and consists of an introduction, 2 sections, including 7 subsections, conclusions, a list of sources used, and appendices.

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4 бет.
КІРІСПЕ.....	5 бет.
1. ЖЕҢІЛДЕТЕТІН МӘН-ЖАЙЛАРДА АДАМ ӨЛТІРУ ҮШІН ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕМЕСІ	
1.1. Жеңілдететін мән-жайларда адам өлтірудің ұғымы және белгілері.....	10-14 бет.
1.2. Жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру үшін жауаптылықтың қалыптасуының тарихи аспектілері.....	14-18 бет.
1.3. Кейбір шет мемлекеттеріндегі жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру үшін жауаптылық.....	18-26 бет.
2. ЖЕҢІЛДЕТЕТІН МӘН-ЖАЙЛАРДА АДАМ ӨЛТІРУДІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ- ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ	
2.1. Жаңа туған баланы анасының өлтіруі үшін қылмыстық жауаптылық.....	27-34 бет.
2.2. Аффект жағдайында жасалған адам өлтірудің қылмыстық-құқықтық сипаттамасы.....	34-41 бет.
2.3. Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру үшін қылмыстық жауаптылықтың ерекшеліктері.....	41-48 бет.
2.4 Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіруге қарсы қылмыстық-құқықтық шаралары.....	48-54 бет.
ҚОРЫТЫНДЫ.....	55-56 бет.
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ.....	57-61 бет.
ҚОСЫМШАЛАР.....	62-69 бет.

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР	Қазақстан Республикасы
ҚК	Қылмыстық кодекc
КСРО	Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
ҚР БП ҚСЖАЕК	Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитеті
СДТБТ	Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімі
РКФСР	Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы
Қаз КСР	Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы
ГФР	Германия Федеративтік Республикасы
РФ	Ресей Федерациясы
АҚШ	Америка Құрама Штаттары
ТМД	Тәуелсіз Мемлекеттер Достығы
Модельдік ҚК	Модельдік Қылмыстық кодекc
т.б.	тағы басқа
ж.	жыл

КІРІСПЕ

Жүргізіліп жатқан зерттеудің өзектілігі. Қазақстан Республикасында әлеуметтік шиеленіс факторларының ішінде жеке тұлғаның қылмыстық қол сұғушылықтан қорғалмауы мәселесі бірінші орында тұр. Жеке адамға қарсы қылмыстарға қарсы іс-қимыл мемлекеттің қылмыстық саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады.

Аталған қылмыстық құқық бұзушылықтардың ішінде өмірге қол сұғу аса қауіпті болып табылады. Мемлекет басшысы Қ.-Ж. Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» Қазақстан халқына Жолдауында «Соңғы кезде адам өлтіру, қарақшылық жасау сияқты ауыр қылмыстар көбейіп барады. Аса қатыгездікпен жасалатын мұндай әрекеттер бүкіл қоғамға қатер төндіреді. Жазаны қатайту, мұндай қылмыс жасағандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды доғару арқылы осы қауіпті үрдістің тамырына балта шабу керек» деген ұстанымын қалыптастырды [1].

Адамға қарсы қылмыстық қол сұғушылықтар арасында артықшылықты құрамдар деп аталатын қылмыстар ерекше орын алады. Жәбірленушінің қайтыс болуы аталған әрекеттерді жасау кезіндегі зардаптар ретінде болып табылса да, қылмыстық заңда көзделген мән-жайларға байланысты мұндай әрекеттер жеңілдететін мән-жайлар кезінде жасалған адам өлтіру деп танылады.

Артықшылықты құрамдардың ішінде мынадай кісі өлтіру құрамы зерттеуге ерекше қызығушылық тудырады: ҚР ҚК 100-бабы (Жаңа туған баланы анасының өлтіруі); ҚР ҚК 101-бабы (Аффект жағдайында жасалған адам өлтіру); ҚР ҚК 102-бабы (Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру); ҚР ҚК 103-бабы (Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру).

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың қарастырылып отырған санаты оларды адам өлтірудің негізгі немесе сараланған құрамынан ажыратуға мүмкіндік беретін белгілі бір белгілермен сипатталады. Сонымен қатар, аталған қылмыстарды жасағаны үшін қарапайым немесе сараланған адам өлтіру құрамына қарағанда қатаң емес жаза тағайындалады.

Отандық қылмыстық заңда адам өлтірудің артықшылықты құрамдарының болуы, біздің ойымызша, жеңілдететін жағдайларда адам өлтіруді жүзеге асыратын субъектілерге қатысты гуманизм қағидатын отандық қылмыстық заңнамада іске асыруды куәландырады.

Артықшылықты адам өлтіру қылмыстық-құқықтық институты қылмыстық құқық бұзушылықтар құрамдарының қылмыстық-құқықтық сипаттамасының теориялық негіздемесі бөлігінде белгілі бір пікірталастар туғызады, сондай-ақ құқық қолдану практикасы саласында проблемалар туындайды. Біздің ойымызша, қазіргі проблемалар ғылыми-аналитикалық зерттеуді және құқық қолдануда біркелкілікті орнату үшін практикалық ұсыныстарды әзірлеуді талап етеді.

Артықшылықты адам өлтірудің саралау мәселелері жеткілікті зерттелмеген немесе талқыланбаған болып көрінеді. Осыған байланысты

құқықтық терминологияның екіұшты түсіндірмесі, артықшылықты құраммен адам өлтіру деп танылған қылмыс түрлеріне қатысты пікірталастар атап өтілді. Көрсетілген жағдайлар диссертациялық зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Шешілетін ғылыми мәселенің қазіргі жағдайын бағалау. ҚР ҚК артықшылықты құрамдағы адам өлтіру ретінде жана туған баланы анасының өлтіруі (ҚР ҚК 100-бабы), аффект жағдайында жасалған адам өлтіру (ҚР ҚК 101-бабы), қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру (ҚР ҚК 102-бабы), қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру (ҚР ҚК 103-бабы) құрамдары танылады.

ҚР БП ҚСЖАЕК-нің статистикалық мәліметтері бойынша 2020-2023 жылдары ҚР ҚК 100-103 баптары бойынша СДТБТ-де тіркелген құқық бұзушылықтар саны келесідей болды:

- 2020 жылы - 100 бабы – 6; 101 бабы – 6; 102-бабы – 10; 103- бабы- тіркелмеген;
- 2021 жылы - 100 бабы – 6; 101 бабы – 7; 102-бабы – 3; 103- бабы- тіркелмеген;
- 2022 жылы - 100 бабы – 8; 101 бабы – 3; 102-бабы – 11; 103- бабы- тіркелмеген;
- 2023 жылы - 100 бабы – 5; 101 бабы – 6; 102-бабы – 11; 103- бабы- тіркелмеген.

Көрсетілген мерзімде қарастырылып отырған баптар бойынша қылмыстық істер сотқа жіберілген құқық бұзушылықтар саны келесідей:

- 2020 жылы - 100 бабы – 1; 101 бабы – 11; 102-бабы – 10; 103- бабы- тіркелмеген;
- 2021 жылы - 100 бабы – 2; 101 бабы – 7; 102-бабы – 4; 103- бабы- тіркелмеген;
- 2022 жылы - 100 бабы – 1; 101 бабы – 6; 102-бабы – 11; 103- бабы- тіркелмеген;
- 2023 жылы - 100 бабы – 2; 101 бабы – 9; 102-бабы – 11; 103- бабы- тіркелмеген [2].

Адам өлтірудің қарапайым құрамдарының (ҚР ҚК 99-бабы) тіркелген санына қатысты пайыздық арақатынаста артықшылықты құрамдардың саны әлдеқайда аз. Дегенмен, жеңілдететін мән-жайларда адам өлтірулер қоғамдық қауіптіліктің жеткілікті дәрежесіне ие.

Жаңа туған нәрестені анасының өлтіруі және қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде, қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардан асқан кезде және әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтіру құрамдарының белгілері ҚР қылмыстық заңнамасы бойынша белгілеу үшін қажетті ерекшеліктерге ие болады. Аталған қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың құқық қолдану практикасы артықшылықты құрамдардың белгілерін анықтауға байланысты кейбір мәселелерді көрсетеді.

Артықшылықты құрамдардың саралау мәселелері бойынша заңнамалық реттеу құралдары мен құқықтық нормаларды іске асыру тетіктері тиімді болуы

тиіс, бірақ қолданыстағы заңнаманы талдау жеңілдететін мән-жайлар жағдайында адам өлтіру жауаптылығы жеткіліксіз құқықтық реттеумен байланысты кемшіліктерді анықтайды.

Жалпы алғанда, жеңілдететін жағдайларда жасалған кісі өлтіруді саралау мәселелері отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу нысаны болғанын атап өткен жөн. Адам өлтірудің бірқатар саралау аспектілері Ю.М. Антонян, В.И. Кузнецов, Н.А. Лопашенко, Е.О. Маляева, С.М. Рахметов, М.Қ Уатбекованың еңбектерінде көрсетілген.

Адам өлтірудің артықшылықты құрамдарының кейбір аспектілер Е.С. Вакалюк, Ю.Ф. Машталер, З.А. Чочуева, С.В. Чихрадзе және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды. Кейбір авторлар шет мемлекеттердің заңнамасы бойынша зерттеулер жүргізді және бірқатар авторларотандық заңнама нормалары бойынша зерттеулер жүргізді, бірақ Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасының қазіргі жай-күйі қарастырылмаған. Бұл жағдай осы диссертациялық зерттеуді жүргізу қажеттілігін анықтайды.

Зерттеудің мақсаты жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруге қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шараларын жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Аталған мақсатқа жету үшін зерттеуге келесі міндеттер қойылады:

- жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру үшін жауаптылықтың құқықтық реттеу мәселелерін зерттеу;

- кейбір шет елдердің заңнамасы бойынша жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіргені үшін жауаптылық туралы заңнаманы зерделеу;

- жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруге қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шараларына талдау жүргізу, қылмыстық заңнаманы жетілдіруге бағытталған ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлей отырып, саралау проблемаларын анықтау.

Зерттеу объектісі жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруге қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шараларын белгілеуге және қолдануға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастардың жиынтығы болып табылады.

Зерттеу пәні – жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіргені үшін қылмыстық жауаптылыққа тартудың негіздері мен тәртібін бекітетін Қазақстан Республикасының және кейбір шет елдердің нормативтік құқықтық актілері; жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіргені үшін жауаптылық туралы қылмыстық-құқықтық институтты іске асыру практикасы; мәлімделген зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми көзқарастар.

Зерттеу жүргізудің әдістері мен әдіснамалық негіздері. Зерттеудің әдіснамалық негізі – жалпы ғылыми (талдау, синтез, аналогия), жеке ғылыми (тарихи, статистикалық, әлеуметтанулық) және арнайы (салыстырмалы-құқықтық) таным әдістерінің жиынтығы.

Аталған әдістер жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру үшін қылмыстық-құқықтық жауаптылықтың мәнін түсіндіреді, функцияларды ашады және оның

жалпы құқықтық жауаптылық жүйесіндегі орнын анықтайды; адам өлтірудің артықшылықты құрамдарын зерттеуге мүмкіндік береді; жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру жауаптылығы туралы заңнамалық реттеу мәселелерін анықтайды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазіргі заманғы эмпирикалық материал мен теориялық-әдістемелік база негізінде қылмыстық заңнаманы реформалауды ескере отырып, осыған ұқсас мәселелерге арналған бұрын жүргізілген диссертациялық және басқа зерттеулерді талдау нәтижесінде жеңілдететін мән-жағдайларда адам өлтіруге қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық аспектілері егжей-тегжейлі қарастырылатындығымен анықталады.

Қорғауға шығарылатын шығарылатын ережелер.

1. Кейбір шет елдердің жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіргені үшін қылмыстық жауаптылықты құқықтық реттеу бөлігіндегі оң тәжірибесін ескере отырып, отандық заңнамада жанашырлықпен өлтіру (эвтаназия) адам өлтірудің артықшылықты құрамы ретінде тану қажеттілік туындады.

Осыған орай, ҚР ҚК жанашырлықпен адам өлтіру (эвтаназия) қылмыс құрамымен толықтырып, келесі редакцияда жаңа 99-1 бабымен толықтыру ұсынылады:

«99-1-бап. Жанашырлықпен адам өлтіру (эвтаназия).

Айықпас аурудан зардап шегетін және осы аурудың салдарынан төзгісіз азап шегетін адамға оның ерікті өтініші бойынша осындай азаптан құтқару үшін жанашырлықпен жасалған адам өлтіру, -... жазаланады».

2. Жаңа туған баланы анасының өлтіруі бойынша жауаптылықты көздейтін қылмысқа қарсы іс-қимыл жөніндегі қылмыстық заңнаманы жетілдіру мақсатында мынадай қылмыстық-құқықтық шаралар ұсынылады:

1) ҚР ҚК 100-бабы диспозициясында «босану кезінде де, сол сияқты одан кейінгі кезеңде» деген сөздер «босану кезінде немесе одан кейін бірден» деген сөздермен ауыстыру;

2) «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы нормативтік қаулысының 25-тармағына келесі өзгерістер мен толықтырулар енгізу орынды болып көрінеді:

- бірінші абзацта «босанғаннан кейін» деген сөздерді «одан кейін бірден» деген сөздермен ауыстыру;

- төртінші абзацта бірінші сөйлемді келесі редакцияда енгізу: «Әрекетті ҚК-нің 100-бабы бойынша саралаған кезде баланың туғаннан бастап 28 (жиырма сегіз) күн ішіндегі кезеңі сәбидің жаңа туылғандығы ретінде ескерілу қажет»;

- мынадай мазмұндағы жаңа абзацпен толықтыру ұсынылады: «ҚК-нің 100-бабы бойынша адам өлтіруді саралау кезінде жаңа туған сәбидің анасы ретінде биологиялық немесе суррогат ана танылуы тиіс».

3. Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіруді саралау бөлігінде түсіндірудің «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды

саралау туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы № 1 Нормативтік қаулысының 26-1-тармағын көздеу және мынадай редакцияда жазылу орынды болып көрінеді:

«26-1. Ұсталған адам жасаған құқық бұзушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесінің және адамға қажетсіз анық шектен тыс, жағдайдан туындамайтын зиян келтірілетін ұстаудың мән-жайларына айқын сәйкес келмеуі қол сұғушылық жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардың асып кетуі деп танылады. Мұндай асып кету қасақана зиян келтірілген жағдайларда ғана қылмыстық жауапкершілікке әкеп соғады.

ҚК-нің 103-бабы бойынша іс-әрекетті саралау үшін қылмыс жасаған адамды кінәлі адам қабылдағаннан басқа ұстау мүмкіндігінің жоқтығын қуәландыратын мән-жайларды анықтау қажет.

Қылмыс жасаған адамды ұстау кезінде кінәлі адамның іс-әрекеттерінің құқыққа қайшы дәрежесін анықтау үшін ұсталушыға зиян келтіру мүмкіндігін барынша азайтуы мүмкін барлық мән-жайларды түсіну қажет.

Ұсталған кезде қылмыс жасаған адам қасақана өлімге не ауыр немесе орташа ауырлықтағы денсаулыққа зиян келтірген адам қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін екенін ескеру қажет».

Диссертация нәтижелерін апробациялау және енгізу. Қазақстан Республикасының жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруге қарсы іс-қимыл саласындағы қылмыстық заңнамасын және оны қолдану практикасын жетілдіруге бағытталған, зерттеу ұсынымдары Құқық қорғау органдары академиясының арнайы заң пәндері кафедрасының және Астана қаласы полиция департаментінің отырысында талқыланып, мақұлданды. Сонымен қатар, қорғауға шығарылатын ережелер жарияланған екі мақалада көрсетілген, енгізу актісі алынды (қосымша 1).

Зерттеудің нәтижелері мен қорғауға шығарылатын ережелер Google Forms бағдарламасын пайдалану арқылы Астана, Қарағанды қалалары, Ақмола және Қарағанды облыстары бойынша құқық қорғау органдарының қызметкерлер (55 қызметкер), судьялар (5 судья), білім алушылар (15) арасында сауалнама жүргізіліп, оның нәтижелері анықталды (2-3 қосымшалар).

1. ЖЕҢІЛДЕТЕТІН МӘН-ЖАЙЛАРДА АДАМ ӨЛТІРУ ҮШІН ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕМЕСІ

1.1. Жеңілдететін мән-жайларда адам өлтірудің ұғымы және белгілері

ҚР Конституциясына сәйкес адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең қымбат қазынасы ретінде танылады, соның ішінде ең жоғары құндылық болып табылатын адамның өмірі, оны қорғау мемлекеттің тікелей міндеті болып табылады. «Әркімнің өмір сүруге құқығы бар. Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға хақысы жоқ» (ҚР Конституциясының 15 бабы) [3].

Адамды өлтіру ең ауыр қылмыс болып табылады, өйткені оны жасау нәтижесі қайтымсыз салдарға әкеп соғады, сондықтан адам өлтірудің ең қауіпті түрлері үшін қылмыстық заңға сәйкес қатаң жаза белгіленеді.

XX ғасырдың қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде адам өлтіру басқа адамға заңсыз, кінәлі өлім келтіру деп анықталды. Кеңес әдебиетінде адам өлтірудің заңсыз, қасақана немесе абайсызда, басқа адамның өмірінен айыру сияқты анықтамасы басым болды, егер өлім қылмыстық жауапкершілікке негіз болса. Н.И. Загородниковтың пікірінше, адам өлтіру – «өлім қылмыстық жауапкершілікке негіз болған кезде басқа адамның өмірін заңсыз, қасақана немесе абайсызда айыру» [4, 23 б.].

Кейбір мамандар адам өлтіруді басқа адамға өлім әкелетін заңсыз әрекет ретінде анықтады. В.И. Кузнецов адам өлтіруді «қылмыстық заңмен қорғалатын басқа қоғамдық қатынасқа бір мезгілде бағытталмаған кезде басқа адамға қоғамға қауіпті, заңсыз, қасақана өлім жасау» деп анықтады [5, 42 б.]. Жалпы адамның өміріне қарсы қылмыстардың қатарындағы ең қауіпті түрі ол адам өлтіру. «Кісі өлтіру – жеке тұлғаға қатысты жасалған ең ауыр қылмыс» деген С.М. Рахметов пен М.Қ. Уатбекованың пікірлерін қолдаймыз [6, 16 б.].

Ғалымдардың «жалпыадамзаттық құндылықтар тұрғысынан адамды өмірден айыру – бұл заң рұқсат бергеніне қарамастан, ең ауыр қылмыс» деген пікірімен келісеміз [7, 7 б.].

Халықаралық құқық тұрғысынан «адам өлтіру» ұғымы нақты регментация таппады. Адам өлтіру тек геноцид, адамзатқа қарсы қылмыстар сияқты қылмыстық әрекеттермен тікелей байланысты, оларды жасау тәсілі ретінде қарастырылады. Е. О. Маляева дұрыс атап өткендей «халықаралық-құқықтық тұрғыдан адам өлтіру қылмыстық әрекеттің әртүрлі түрлеріне қатысты болуы мүмкін:

- 1) геноцидке (критерийлер: жаппай жою, қылмыстық қызметтің мақсаттары);
- 2) әскери қылмысқа (критерийлер: қол сұғу объектілері, қылмыс жасау уақыты, қылмыс субъектілері);
- 3) халықаралық қорғауды пайдаланатын адамдарға қарсы қылмыстар;
- 4) терроризмге.

Сонымен қатар: халықаралық шарттарда бұл әрекетке қатысты әртүрлі тұжырымдар қолданылады: «қасақана адам өлтіру», «опасыздықпен адам өлтіру», «сатқындық адам өлтіру», «кез келген түрдегі адам өлтіру» [8].

Ю. М. Антонян адам өлтіру типологиясын олардың таралуына қарай зерттей отырып, олардың жасалған орны мен уақытына қарамастан жасалған келесі адам өлтіру типологиясын ұсынады:

1. «әскери» адам өлтіру;
2. «соғыс кезіндегі» адам өлтіру;
3. «геноцидтік» адам өлтіру;
4. «жаппай» адам өлтіру;
5. «тоталитарлық» адам өлтіру;
6. «бірнеше» адам өлтіру;
7. «сериялық» адам өлтіру;
8. «бұзақылық» адам өлтіру;
9. «отбасылық» адам өлтіру;
10. «пайдакүнемдік» адам өлтіру;
11. «террористік» адам өлтіру;
12. мемлекеттің конституциялық құрылысына және қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар жасау кезінде адам өлтіру;
13. «саяси» адам өлтіру» [9, 10 б.].

Айта кету керек, жоғарыда аталған адам өлтіру түрлері мен типологиялары қасақана жасалған әрекеттерге тән және ауырлататын жағдайларда жасалған адам өлтірулерді сипаттайды.

Қылмыстық заңға сәйкес кінә нысаны бойынша адам өлтіру қасақана немесе абайсызда жасалған әрекет ретінде қарастырылуы мүмкін. «Адам өлтіру» сөзі өз мағынасында қасақана қылмыс жасауды көздесе де (мысалы, ҚР ҚК 99-бабы), заңнамада көзделген жағдайларда бұл әрекет абайсызда жасалған деп танылуы мүмкін (ҚР ҚК 19-бабының 4-бөлігіне сәйкес абайсызда жасалған іс-әрекет ҚР ҚК Ерекше бөлігінің тиісті бабында, мысалы, ҚР ҚК 104-бабында, арнайы көзделген жағдайда ғана қылмыстық құқық бұзушылық деп танылады).

Қолданыстағы қылмыстық заң адам өлтірудің заңды анықтамасын «басқа адамды құқыққа қарсы қасақана қазаға ұшырату» деп белгілегенін атап өткен жөн (ҚР ҚК 99-бабының 1-бөлігі) [10].

Адамның өлімі - ҚР ҚК 99-бабында көзделген қылмыстың қажетті салдары. Табиғи өлімді адам өлтіру деп санауға болмайды. Бірақ зорлық-зомбылықпен өлім заңды болуы мүмкін (мысалы, өлім жазасын орындау). Сонымен қатар, зорлық-зомбылықпен өлім тек адам өлтіруді ғана емес, жазатайым оқиға мен суицидті де көрсетуі мүмкін.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының құрылымы бойынша ҚР ҚК Ерекше бөлігінде көзделген әрекеттер белгілі бір санаттарға бөлінеді.

А.В. Иванчиннің пікірі бойынша «әр түрлі құрамдар негізгі, сараланған және артықшылықты болып бөлінеді. Негізгі құрамға әлеуметтік қауіптіліктің орташа дәрежесі бар қылмыстың белгілері кіреді (сол қылмыстың басқа

түрлерімен салыстырғанда). Сараланған құрам – бұл қоғамға қауіп төндіретін қылмыс белгілерінің жиынтығы. Артықшылықты құрам – бұл әлеуметтік қауіптілігі едәуір төмендеген қылмыстың құрамы.

Қауіптіліктің жоғарылауы немесе төмендеуі негізгі құраммен салыстырғанда анықталады. Қауіптің өлшемі ҚК Ерекше бөлігінің бабының санкциясы екенін ескеру қажет. Демек, негізгі құрамы бар қылмыс үшін жаза сараланған құрамы бар қылмысқа қарағанда төмен, бірақ артықшылықты құрамы бар қылмысқа қарағанда жоғары екені анық» [11, 288 б.].

Сонымен, қылмыстық құқық бұзушылықтың негізгі құрамы ҚК Ерекше бөлігінің бірінші бабының бөлігінде, сараланған – Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің екінші және одан кейінгі бөліктерінде, ал артықшылықты – дербес бапта немесе оның бөлігінде сипатталған. Адам өлтіру құрамына қатысты келесі түрлерді бөліп көрсету керек:

- 1) адам өлтірудің жай құрамы (ҚК 99-баптың 1-бөлігі);
- 2) ауырлататын мән-жайларда адам өлтіру (ҚК 99-баптың 2-бөлігі);
- 3) жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру (ҚК 100-103-бабы).

Олардың барлығы әртүрлі дәрежедегі қоғамдық қауіптілікпен және, тиісінше, оларды жасағаны үшін белгіленген қылмыстық-құқықтық санкциялардың қатаңдығымен ерекшеленеді.

Осы санатқа бөлуге сәйкес адам өлтірудің жай құрамы (ҚР ҚК 99-бабының 1-бөлігі) адам өлтіру ретінде танылған әрекеттің сипаттамасын қамтитын диспозицияны көздейді: «Адам өлтіру, яғни басқа адамды құқыққа қарсы қасақана қазаға ұшырату» [10].

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың сараланған құрамдары әр түрлі дәрежедегі құрамдарды, яғни әр түрлі дәрежедегі саралау белгілері бар құрамдарды біріктіре алады, олар сараланған дәрежесіне байланысты әр түрлі жазаларға әкелуі мүмкін, өйткені олардың репрессивтілігі артады.

ҚР ҚК 99-бабына қатысты баптың 2-бөлігі сараланған, 3 – бөлігі ерекше сараланған құрам деп танылатынын атап өткен жөн.

Адам өлтірудің негізгі құрамымен салыстырғанда сараланған және ерекше сараланған құрамдар жазаның қатаң түрлерімен сипатталады.

Қылмыстық заңда сараланған құрам жеткілікті. Олардан айырмашылығы, артықшылықты құрамдар саны шектеулі. Мұндай құрамдардың заңда болуы үшін арнайы криминологиялық негіздер қажет.

Сонымен, артықшылықты құрамдардың ішінде зерттеуге ерекше қызығушылық тудыратын адам өлтіру құрамдарын атаған жөн. Олардың қатарында заң шығарушы келесі құрамдарды қамтиды:

- ҚР ҚК 100-бабы (Жаңа туған баланы анасының өлтіруі);
- ҚР ҚК 101-бабы (Аффект жағдайында жасалған адам өлтіру);
- ҚР ҚК 102-бабы (Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру);
- ҚР ҚК 103-бабы (Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру).

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың қарастырылып отырған санаты оларды адам өлтірудің негізгі және артықшылықты құрамдарынан ажыратуға мүмкіндік беретін белгілі бір белгілермен сипатталады. Мұндай белгілер ретінде қарастырылатын әрекеттер орын алатын ерекше жағдайларды мойындау керек. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың көрсетілген құрамы адам өлтіру кезінде тән белгілі бір мән-жайларға байланысты артықшылықты деп танылады.

ҚР БП ҚСЖАЕК-нің статистикалық мәліметтері бойынша 2020-2023 жылдары ҚР ҚК 100-103 баптары бойынша СДТБТ-де тіркелген құқық бұзушылықтар саны бойынша адам өлтірудің қарапайым құрамдармен (ҚР ҚК 99-бабы) артықшылықты құрамдар арасындағы тіркелген саны бойынша пайыздық арақатынасы әр түрлі (қосымша 4).

Іс-әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесі қылмыстық құқық бұзушылық құрамының негізгі белгілерінің бірі болып табылады. А.М. Чихрадзепікі бойынша «қоғамдық қауіптілік дәрежесі – бұл бірінші кезекте қоғамда қалыптасқан әлеуметтік қауіпті әрекеттің сандық көрінісі. Ол объектінің салыстырмалы құндылығымен (яғни, қол сұғушылық бағытталған қоғамдық қатынастар), кінә дәрежесімен, қылмыс жасау себептерімен, қылмыс жасалған жердің немесе уақыттың ерекшелігіне байланысты қылмыстардың салыстырмалы қауіптілігімен анықталады, бұл қарастырылып отырған құрамдар үшін құқықтық норманың ажырамас бөлігі болып табылады» [12, 142 б.].

Артықшылықты құрамдарға қатысты бұл әрекеттердің қоғамдық қауіптілік дәрежесі кісі өлтірудің негізгі және сараланған құрамдарынан әлдеқайда төмен екенін атап өткен жөн. Сонымен, анасы жаңа туған нәрестесін өлтірген кезде, босану кезінде де, одан кейінгі кезеңде де әйелдің жағдайына байланысты, жүкті әйелдің денесіндегі гормоналды және физикалық өзгерістерге байланысты, нәтижесінде оның психикалық күйінде өзгерістер болады. Мұндай өзгерістер баланы дүниеге әкелген әйелдің босану кезеңінде және одан кейін өз іс-әрекеттерін толық біле алмауына және оларды басқаруға қабілетсіздігіне әкеледі.

Аффект жағдайында адам өлтіруді саралау кезінде іс-әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесі жасалатын іс-әрекеттің белгілері ескеріле отырып белгіленеді.

Кінәлі адам бұл әрекетті жәбірленушінің зорлық-зомбылығынан, қорқытуынан немесе ауыр қорлауынан не өзге де заңға қайшы немесе азғындық әрекеттерінен (әрекетсіздігінен), сондай-ақ жәбірленушінің жүйелі құқыққа қайшы немесе азғындық мінез-құлқына байланысты туындаған ұзаққа созылған психотравматикалық жағдайдан туындаған кенеттен пайда болған қатты психикалық толқу (аффект) жағдайында жасайтынын ескеру қажет.

Қажетті қорғаныс жағдайында кісі өлтіргені үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін ҚР ҚК 102-бабының диспозициясында көрсетілген шарттарды белгілеу қажет, яғни кінәлі адамның қажетті қорғаныс шегінен асып кету жағдайында адам өлтіруді жасайтыны туралы хабардар болуы қажет. Бұл

жағдай қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардан асып кеткен кезде адам өлтірген тұлғаға да тән.

Артықшылықты құрамдарға тән белгі ретінде қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалған уақыты немесе сәті де танылуы тиіс. Жаңа туған нәрестені анасы өлтірген кезде, әйелдің іс-әрекетін жасау уақыты міндетті болып табылады: босану кезінде, босанғаннан кейін немесе одан кейінгі кезеңде. Бұл жағдайды анықтау қиын. Аталған белгіні саралау кезінде «бұрын» немесе «кейін» уақыт кезеңін белгілеу бөлігінде қиындықтар туындайтынын атап өткен жөн, өйткені қылмыстық заңнамада нақты түсініктемелер берілмеген.

Аффект жағдайында жасалған адам өлтіруге қатысты, іс-әрекеттің жасалу уақытын белгілеу бөлігінде «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы нормативтік қаулысының 26-тармағында берілген түсіндірмелерді басшылыққа алған жөн: «Жан күйзелісі жағдайы кінәлінің жан күйзелісін тудырған себепке байланысты өзін өзі ұстау және әрекет ету қабілетіне билік ететін қысқа мерзімді, интенсивті көңіл күйді білдіреді. Жәбірленушінің әрекеті мен кінәлінің жауап қайтару әрекеттері арасындағы уақыттың ұзақтығы ҚК-нің 101 немесе 111-баптарының қолданылуын жоққа шығарады.

Кінәлінің жан күйзелісі жағдайында болды ма және қанша уақыт болды деген мәселені анықтау үшін психологиялық-психиатриялық сараптама жүргізу қажет» [13].

Қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде жасалған адам өлтіру сәті кінәлі адамның жеке басын және қорғаушының және басқа адамдардың құқықтарын, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтан, оның ішінде қол сұғушы адамға зиян келтіру жолымен заңды түрде қорғау шегінен асқан жағдайда болған сәті деп танылуы тиіс.

Қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардан асып кеткен кезде жасалған кісі өлтіру уақыты-мұндай адамды ұстау сәті.

Осылайша, адам өлтіру ұғымы мен белгілерін талдау олардың сипаттамалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді, адам өлтіру құрамдарының белгілерін зерттеу (негізгі, сараланған, артықшылықты) олардың ерекшеліктерін ескере отырып, оларды ажырату қажеттілігін анықтады. Зерттеу көрсеткендей, адам өлтірудің артықшылықты құрамы тек өзіне тән белгілермен сипатталады, бұл мұндай құрамдарды адам өлтірудің негізгі және сараланған құрамынан ажыратуға мүмкіндік береді.

1.2 Жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру үшін жауаптылықтың қалыптасуының тарихи аспектілері.

Барлық елдердің заңнамасында адам өлтіру ең ауыр қылмыс болып саналады. Сонымен қатар, адам өлтіруді тергеу, заңды саралау және жаза

тағайындау кезінде жиі қиындықтар туғызатын қылмыстардың қатарына жатады. Бұл қиындықтар мұндай қылмыстарды жасаудың әртүрлі жағдайларына, көбінесе қылмысқа мұқият дайындалуға, оның іздерін жасыруға байланысты, бұл қылмыстың нақты белгілерін бұрмалауға әкеледі.

Ең көне діни ілімдер әрқашан адам өлтіру және оның салдары туралы мәселені бөліп көрсетіп, қарастырып отырды, нәтижесінде қылмыскерлердің алдымен қоғамдастық алдында, содан кейін мемлекеттің пайда болуымен және қоғам алдында белгілі бір жауаптылықты орнатуға әкелді.

XV-XVIII ғасырларда қазіргі Қазақстан аумағында адат қазақтарының әдеттегі құқығы қолданылды. Қылмыс жасауға байланысты құқықтық қатынастар қазақтардың әдеттегі құқығының нормаларына сәйкес қан қағидаттарымен реттелді, яғни өлтірілген адамның туыстары жазасыз өлтірушінің өмірін қиюға құқылы болды.

Бұл ретте, өлтірілген адамның туыстарының келісімімен немесе судьяның үкімімен жасалған қылмысты өтеу арқылы өтеуге болады, оның мөлшері өлтірілген адамның мүлкіне, ақылдылығына және байлығына байланысты болды. «Жеті Жарғы» ережелер жинағының нормаларына сәйкес «адамды өлтіргені үшін төлем (ер адам үшін – 1000 қошқар; әйел үшін – 500 қошқар)... әйел күйеуін өлтіргені үшін өлім жазасы қолданылады... баласының анасын қасақана өлтіргені үшін өлім жазасы қолданылады...» [14, 6 б.].

Өмірге қарсы қылмыстар үшін жауаптылықты белгілейтін қылмыстық-құқықтық нормалар кодификацияланған алғашқы кеңестік заң 1922 жылғы РКФСР Қылмыстық кодексі болды, 1922 жылдың 1 маусымынан бастап қолданысқа енгізілді. Егер зорлық-зомбылық объектісі тек адамның өмірі болса, онда қылмыс адам өлтіру деп танылды. Өмірге қол сұғатын қылмыстар үшін жауаптылық «Адамның өміріне, денсаулығына, бостандығы мен қадір-қасиетіне қарсы қылмыстар» ҚК V тарауында да белгіленді. Осы тараудың 1 бөлімі «Адам өлтіру» деп аталған және осы бөлімде бір қатар адам өлтіру үшін арнайы баптарды қарастырған:

- ауырлататын жағдайда қасақана өлтіру (142-бап);
- ауырлататын жағдайлар қарастырмаған қасақана өлтіру (143-бап);
- заңсыз зорлық-зомбылық немесе жәбірленушінің ауыр қорлауынан туындаған қатты психикалық толқудың әсерінен жасалған қасақана кісі өлтіру (144-бап);
- шабуылдаушының өліміне әкеп соқтырған қажетті қорғаныс шегінен асып кету, сондай-ақ қылмыс орнында ұсталған қылмыскерді оны ұстау үшін қажетті шараларды асыра отырып өлтіру (145-бап);
- анасының келісімімен тиісті куәландырылған медициналық даярлығы жоқ немесе ең болмағанда арнайы медициналық даярлығы бар, бірақ тиісті емес жағдайларда адамдардың ұрықты қуып шығаруын немесе жүктіліктің жасанды үзілісін жасауы (146-бап);
- абайсызда адам өлтіру (147-бап);
- кәмелетке толмаған адамның немесе оның жасаған іс-әрекетінің қасиеттерін немесе мағынасын түсіне алмайтын, өз іс-әрекеттерін басқару

алмайтын адамның өз-өзіне қол жұмсауына жәрдемдесу немесе түрткі болу, егер өзіне қол жұмсау немесе оған оқталу орын алса (148-бап) [15].

Осы баптардың қатарында жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру үшін жауаптылық тек 144 және 145-баптарында қарастырылған. Аталған қылмыстық құқық бұзушылық құрамдарының арасында жаңа туған баланы анасының өлтіргені үшін жауаптылық туралы норма жоқ екендігіне назар аудару қажет.

1927 жылдың 1 қаңтарынан бастап 1926 жылдың 22 қарашасында бекітілген РКФСР жаңа Қылмыстық кодексі қолданысқа енгізілді. Бұл кодекс қасақана Адам өлтіру жауаптылығын айтарлықтай өзгертусіз қалдырды.

КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы 1954 жылы 30 сәуірде «Қасақана адам өлтіргені үшін қылмыстық жауаптылықты күшейту туралы» Жарлық қабылдады [16]. Бұл жарлыққа сәйкес азаматтардың өмірін қорғауды күшейту мақсатында адам өлтірушілерге өлім жазасын қолдану туралы ереже жүзеге асырылатын болды, ауырлататын жағдайларда қасақана адам өлтіруге қарсы күресті едәуір күшейтуге, қылмыстық заңның алдын алу әсерін арттыруға мүмкіндік берді.

1959 жылғы 22 шілдедегі Қазақ КСР Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімі «Адамның өміріне, денсаулығына, бостандығына және қадір-қасиетіне қарсы қылмыстар» атауында III тарау қарастырған.

Аталған тарауда өмірге қарсы қылмыстар ретінде келесі құрамдар аталған: қасақана адам өлтіру (88-бап); қатты психикалық толқу жағдайында жасалған адам өлтіру (89-бап); қажетті қорғаныс пен қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралар асқан кезде адами өлтіру (90-бап) [17]. Қарастырылған кодестегі 89 және 90 баптар жеңілдететін мән-жайлардағы адам өлтіру құрамдарың белгірені ие.

Сонымен қатар, 90 бапта адам өлтірудің екі қылмыстық іс-әрекеттің белгілерін қамтиді. Қазіргі заманғы отандық қылмыстық заңда көзделген жаңа туған баланы анасының өлтіргені үшін қылмыстық жауаптылық қарастырылып отырған Қылмыстық Кодексте көзделмеген.

Алайда, осындай қылмыстық іс-әрекет орын алған жағдайда кінәлі тұлғаны жалпы адам өлтіру құрамының белгілері бойынша кінәлі деп таныған, ерекше жеңілдетілген жағдайдағы адам өлтіру деп саналмаған.

Айта кету керек, 1922, 1959 жылдардағы Қылмыстық кодекстерде адам өміріне қарсы қылмыстар сәйкесінше V және III тарауларда болған. Сол кезеңдегі қорғаудың басым бағыттары мемлекеттің, меншіктің және басқалардың мүдделері болды. Кеңес Одағының ыдырауымен және тәуелсіздікке қол жеткізуімен байланысты посткеңестік кеңістіктегі көптеген елдер құқықтық саясаттың бағытын өзгертті және адам мен азаматты, оның құқықтары мен бостандықтарын құқықтық қорғаудың негізі ретінде таныды.

ТМД елдері достастығының құрылуына байланысты достастық мүшелерінің отандық қылмыстық заңдарын қалыптастыру үшін бірыңғай негіз болуға арналған 1996 жылы Модельдік ҚК қабылданды. Бұл кодекстің ерекшелігі – алғаш рет адам өлтірудің анықтамасы қылмыстық заң нормаларында қарастырылғаны.

Модельдік ҚК 11 бабына сәйкес «адам өлтіру, яғни басқа адамның өмірін қасақана айыру,- аса ауыр қылмыс» деп анықталған. Осы анақтамаға сәйкес адам өлтіру кезінде қылмыстық-құқықтық қорғау объектісі болып «басқа адамның» өмірі танылатындығы, осындай іс-әрекеттің тек қасақана болуы және іс-әрекет адамды өмірден айыруға бағытталғаны. Аталған белгілер адам өлтіруді құрамдас құрамдардан (соның ішінде, абайсызда адам өлтіру, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу) ажыратуға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, Модельдік ҚК Ерекше бөлімінде жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру құрамдар қатарына келесі баптар қарастырылған:

- «112-бабы. Қатты толқу жағдайында жасалған адам өлтіру – ауырлығы орташа қылмыс;

- 113-бабы. Жаңа туған баланы анасының өлтіруі – ауырлығы орташа қылмыс;

- 114-бабы. Ұстау үшін қажетті шаралардан асып кеткен кезде адам өлтіру – ауырлығы орташа қылмыс;

- 115-бабы. Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезде адам өлтіру – онша ауыр емес қылмыс» [18].

Аталған құрамдар қатарына жаңа құрам - жаңа туған баланы анасының өлтіруі (113-бабы) енгізілген. Егер бұрын заң шығарушы бұл қылмысты адам өлтірудің сараланған түрі ретінде қарастырған болса (міндетіне қаза тапқанға ерекше қамқорлық жасауға немесе қаза тапқанның дәрменсіз жағдайын пайдаланған адамның адам өлтіруі - 1926 ж.

РКФСР ҚК 136-бабының «д», «е» тармақшаларына сәйкес) немесе қарапайым адам өлтіру құрамы (Қаз КСР ҚК 88-бабына сәйкес) ретінде сараласа, Модельдік ҚК жеңілдететін мән-жайларда жасалған адам өлтіру ретінде қарастырады. Медицинаның дамуына және бала туу кезеңін зерттеуге байланысты, босанған әйелдің денсаулығына әсер ететін факторларды ескере отырып, оның босанғаннан кейінгі жағдайын ескеретін, заң шығарушының ұстанымы қалыптасты.

1997 жылғы ҚР Қылмыстық кодексінде және 2014 жылы жаңа редакцияда қабылданған ҚР ҚК Ерекше бөлімдері адамның құқықтары мен бостандықтарын ерекше қорғалатын қазына ретінде танып жеке адамға қарсы қылмыстық құқы бұзушылықтарды бірінші ретте орналастырды.

Адам өлтіруді басқа адамды құқыққа қарсы қасақана қазаға ұшырату ретінде қарастырып (ҚР ҚК 99 бабының 1 бөлігі), адам өлтірудің артықшылықты құрамдарын анықтаған, солардың қатарында:

- 100-бап (Жаңа туған баланы анасының өлтіруі);

- 101-бап (Аффект жағдайында жасалған адам өлтіру);

- 102-бап (Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру);

- 103-бап (Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру).

Айта кету керек, ҚР қылмыстық заңнамасы гуманизм қағидатын ұстанады және осыған байланысты адам өлтірудің артықшылықты құрамдары көзделеді.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың аталған түрлерін саралау кезінде құқық қолданушылар «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстарды саралау туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы № 1 нормативтік қаулысының ережелерін де басшылыққа алады.

Аталған нормативтік қаулының 25 және 26-тармақтарында ҚР ҚК 100 және 101-баптарын қолдануға қатысты түсініктемелер көрсетілді. Өкінішке орай, ҚР ҚК 102 және 103-баптарын қолдану бөлігінде түсініктемелер қарастырылмаған, бұл біздің ойымызша, құқық қолдану практикасында белгілі бір проблемалар туғызады.

Осылайша, адам өлтірудің артықшылықты құрамдарын жасағаны үшін жауапкершілік туралы қылмыстық заңнаманы ретроспективті талдау мемлекет дамуының әртүрлі кезеңдерінде адам өлтірудің осы құрамдарын жасағаны үшін жауаптылықты құқықтық реттеу мәселелерін заңнамалық реттеу екіұшты шешілгенін көрсетті. Соған қарамастан, тәуелсіздік алып, жауапкершілікті ізгілендіруге бағытталған мемлекеттің қылмыстық саясатын қалыптастыра отырып, отандық қылмыстық заңда кісі өлтірудің артықшылықты құрамдары көзделеді.

Жоғарыда айтылғандар, біздің ойымызша, қылмыстық құқық бұзушылықты жасаудың барлық мән-жайларын (оның ішінде құқыққа қарсы іс-әрекет жасайтын адамның психикалық, эмоционалдық жай-күйін) анықтауға және олардың іс-әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесін белгілеу және жаза тағайындау кезінде ескерілуіне бағытталған мемлекеттің ұстанымын қалыптастыру туралы куәландырады.

1.3. Кейбір шет мемлекеттеріндегі жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру үшін жауаптылық

Жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруді жасағаны үшін қылмыстық жауаптылықты құқықтық реттеу мәселелерін зерделеу кезінде кейбір шет елдердің қылмыстық заңнамасына олардың ерекшеліктері мен отандық заңнамадан айырмашылықтарын анықтау және қарастырылып отырған әрекеттерге қарсы іс-қимылдың неғұрлым табысты тәжірибесін зерделеу үшін талдау жүргізу қажет болып көрінеді.

Шет елдердің қылмыстық заңнамасын талдау адам өлтірудің артықшылықты құрамдарының түрлері тұтастай алғанда Қазақстан Республикасының Қылмыстық заңында көзделген құрамдарға ұқсас екенін, бірақ кейбір шет елдердің заңнамасына тән қаралатын санаттағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың өзге де түрлері бар екенін көрсетеді.

ГФР Қылмыстық кодексі қолданыстағы редакцияда заңсыз баланың анасының «босану кезінде немесе одан кейін бірден өлтіру» кезіндегі жауаптылығын жеңілдетуді жойды (§217 «жаңа туған нәрестені өлтіру»). Біріккен Германияның заң шығарушылары бұл үшін некесіз баланың анасының қоғамдық мәртебесінің өзгеруі нәтижесінде негіздер жойылды деп есептеді, ал

босанған әйелдің ерекше көңіл-күйін ГФР Қылмыстық кодексінің §213 сипатталған «Адам өлтірудің онша ауыр емес жағдайы» үшін жауаптылықты жеңілдету мүмкіндігін қарастырады [19, 224 б.].

ГФР Қылмыстық кодексінің §213 (Адам өлтірудің онша ауыр емес жағдайы) ерекшелігі ретінде жауаптылық туындаудың жағдайы: «Егер кісі өлтіруші өзінің кінәсі болмаса, оны немесе оның туысын мазақ ету немесе оған немесе оның туысына өлтірілген адам жасаған ауыр қорлау арқылы ашуланған болса және сол арқылы кенеттен әрекетке итермелесе немесе басқа да ауыр жағдай орын алса» делінген. Бұл нормада оған немесе оның туысына қатыгездік немесе жәбірленушінің қатты қорлауынан туындаған жоғары деңгейге жеткен ашулану жағдайында арандатушылық адам өлтіру туралы айтылады [19, 225 б.].

Жаңа редакциядағы Францияның Қылмыстық кодексі жауаптылықты жеңілдетуден және жаңа туған нәрестесін анасының өлтіруінің құрамын бөлек нормаға бөлуден бас тартты және керісінше он бес жасқа дейінгі кәмелетке толмағанды өлтіргені үшін жауапкершілік пен жазаны күшейтті (ҚК 221-4 1-тармағы). Н.Е. Крылованың пікірінше, «Францияның бұрынғы қылмыстық кодексімен салыстырғанда, жаңа туған нәрестені анасының өлтіргені үшін жауапкершілікті күшейтуге әкелді» [20, 46 б.].

Басқа адамның өмірін оның келісімімен қасақана айыру, сондай-ақ қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде немесе басқа жеңілдететін жағдайларда және Франция ҚК 221-2-221-4-баптарында көзделген ауырлататын мән-жайлар болмаған кезде әсер ету жағдайында жасалған адам өлтіру Франция ҚК 221-1-баптарында көзделген кәдімгі («жай») адам өлтіру деп танылады [21].

Нидерланд мемлекетінің ҚК «нәресте өлтірудің» екі құрамын қарастырады. Осы елдің ҚК 290-бабында ананың жауаптылығы туралы айтылады, ол «бала туылғанын білуден қорқып, оны туылған кезде немесе одан кейін бірден өмірінен айырады». Алайда, заң шығарушы мұндай салыстырмалы түрде ауырлығы төмен адам өлтіруді тек «қарапайым адам өлтіру» деп санайды.

С.В. Петрикованың пікірі бойынша «баланы дүниеге әкелгенін білуден қорқып, оны туылған кезде немесе одан кейін бірден өмірінен айыратын ана баланы жай ғана өлтіргені үшін кінәлі және 6 жылдан аспайтын мерзімге немесе бесінші санаттағы айыппұлға жатады.

Босану алдында қабылданған шешімді оларды ашудан қорқудың әсерінен жүзеге асыратын ана бала туылған кезде немесе одан кейін бірден өмірін қасақана айырады, баланы ауыр өлтіргені үшін кінәлі және 9 жылдан аспайтын мерзімге бас бостандығынан айырылады немесе бесінші санаттағы айыппұл салынады.

Нидерландтың ҚК 82а-бабына сәйкес «туған кезде немесе туылғаннан кейін бірден адамның немесе баланың өмірінен айыру» ана ағзасына карамастан өміршең болған ұрықтың өлуін білдіреді» [22].

Англия аумағында қарастырылып отырған адам өлтіру түрлері «ауыр адам өлтіру» санатынан «қарапайым адам өлтіру» санатына тек жеңілдететін

жағдайлар болған жағдайда ғана ауысатын «жалпы қасақана адам өлтіруге» жатады. Соған қарамастан, құқықтың прецеденттік жүйесі қылмыстық істердің осындай санаттары бойынша әртүрлі шешімдер шығаруға мүмкіндік береді.

1938 жылғы «Сәбилерді өлтіру» Заңында белгіленген «қарапайым жеңілдететін адам өлтіру» түрі осы Заңға сәйкес, 12 айға дейін баласының өліміне қасақана әрекет немесе әрекетсіздік әкелген әйел, егер оның психикалық тепе-теңдігі бұзылған болса, ауыр адам өлтіру жауапкершілігінен босатылады, осы әрекетті орындау кезінде, ол әлі қалпына келмегендіктен.

Егер жаңа туған нәрестесін өлтіргені үшін кінәлі әйел ауыр ауыр өлтірді деген айыппен сотталса, алқабилер оның орнына баланы өлтіргені үшін кінәлі деп тануға құқылы және ол кісі өлтіру жағдайында әрекет еткендіктен қарапайым кісі өлтіргені үшін жазалануы мүмкін.

АҚШ-та өмір сүру құқығы жүкті болған сәттен бастап танылады, сол сәттен бастап қылмыстық құқық адамның өмірін қорғайды. АҚШ-тың заңнамасына сәйкес, жүкті әйелді өлтіру американдық адам құқықтары туралы Конвенция шеңберінде екі адамды өлтіру ретінде қарастырылады.

Кейбір штаттарда жаңа туған нәрестені өлтіргені үшін жауапкершілік туралы тәуелсіз қылмыстық-құқықтық ереже бар, ол оны жасағаны үшін қатаң жазаларды қарастырады. Қарапайым адам өлтіру кем дегенде он жылға бас бостандығынан айыруға жазланады. Иллинойс пен Пенсильвания штаттарында болашақ баланы қасақана өлтіру-төрт жылдан он бес жылға дейін бас бостандығынан айыруға болатын бірінші дәрежелі фелония.

Қарапайым қасақана адам өлтіру, егер ол ананың құрсағынан тыс өмір сүре алмайтын ұрықты өлтіруден айырмашылығы, туылмаған, өміршең баланы өлтірсе ғана танылады. Қылмыс үшін жауаптылықтың негізгі шарты ретінде адам өлтіру кезінде адам басқа адамның қатты арандатуынан кенеттен пайда болған немесе туылмаған баланың өлімі немқұрайлылықтан туындаған күшті психикалық қозудың әсерінен әрекет етеді.

АҚШ-та жеңілдететін жағдайларда жасалған басқа адам өлтіру де «қарапайым қасақана адам өлтіру» ретінде қарастырылады. Жәбірленушінің өмірден айыруға келісімі (эвтаназия); қасақана «арандатудан» туындаған қылмыс жасалған кезде кінәлінің ақыл-ойын жоққа шығармайтын өте күшті психикалық қозу ауыр адам өлтіруді жеңілдету үшін негіз болып танылады (Нью-Йорк штатының ҚК 125.27-бабы). Бұл жағдайда «арандату» жарамды болуы керек; өзін-өзі бақылауды жоғалтуға қабілетті; «арандату» мен адам өлтіру арасындағы уақыт аралығы жеткілікті үлкен болмауы керек.

РФ ҚК сәйкес артықшылықты адам өлтіру құрамдарының қатарына келесі құрамдар жатқызылған: жаңа туған нәрестені анасының өлтіруі (РФ ҚК 106-бабы); аффект жағдайында жасалған адам өлтіру (РФ ҚК 107-бабы); қажетті қорғаныс шегінен асып кету кезінде немесе қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардан асып кету кезінде жасалған адам өлтіру (РФ ҚК 108-бабы) [23].

РФ ҚК 106-бабында қарастырылған қылмыстық әрекеттің бірқатар балама белгілері бекітілген. Осындай қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық

қауіптілігін азайтатын жағдайлардың ішінде заң шығарушы жаңа туған нәрестені анасының психотравматикалық жағдайда өлтіруін, сондай-ақ ақыл-ойды жоққа шығармайтын психикалық бұзылулар жағдайында, сондай-ақ босану кезінде немесе босанғаннан кейін бірден өлтіруді қарастырады.

Н. Ю. Скрипченко, Я. А. Корнееваның пікірлері бойынша «қарастырылып отырған қылмысты жасағаны үшін жазаны жеңілдету қажеттілігінің медициналық негіздемесі әйелдің босану кезеңінде және одан кейін бірден психофизикалық күйде ауытқулары бар, бұл олардың мінез-құлқын сезіну мүмкіндігіне әсер етеді. Осы ауытқулардың нәтижесінде анада жағымсыз эмоциялар жинақталады, бұл олардың әрекеттерін барабар бағалау мүмкіндігін азайтады, олардың әрекеттерін бақылау және олардың ықтимал салдарын болжау қабілетін шектейді, осылайша оның ақыл-есін шектейді» [24, 204 б.].

Артықшылықты адам өлтіру құрамдарының қатарынандағы аффект жағдайында жасалған адам өлтіру (РФ ҚК 107-бабы) арнайы белгілермен сипатталады.

Аффект жағдайында жасалған адам өлтіру материалдық құрам ретінде танылады. Бұл құрамның келесі міндетті белгі бар:

- 1) қоғамдық қауіпті іс-әрекет жасау;
- 2) жәбірленушінің қайтыс болуы түріндегі қылмыстық зардаптардың басталуы;
- 3) іс-әрекет пен туындаған салдар арасындағы себеп-салдарлық байланыстың болуы.

Осы қылмыстық іс-әрекетті жасау нәтижесінде күшті психикалық әсер ету жағдайында түрлі салдарлар орын алу мүмкін, солардың қатарында ауыр немесе орташа ауырлықтағы денсаулыққа зиян келтіруден жәбірленушінің өліміне дейін. РФ ҚК әсер ету жағдайында жасалған қылмыстардың салдары ретінде жәбірленушіні өлтіру (ҚК 107-бабының 1-бөлігі бойынша), немесе одан да көп адамды өлтіру (ҚК 107-бабының 2-бөлігі бойынша) қарастырылған.

РФ ҚК 108-бабында адам өлтірудің артықшылықтардың қатарына жататын екі түрі құрам қарастырылған. Бұл қылмыстық іс-әрекеттер қауіптілік дәрежесін төмендететін жағдайларда жасалады. Бір жағдайда бұл қылмыс жасаған адамның іс-әрекетінен заңды мүдделерді қорғауға байланысты жағдайларда қылмыстық іс-әрекетті жасау танылады, екіншісінде қылмыс жасаған адамды ұстау процесімен байланысты.

ҚР ҚК нормаларына қарағанда РФ ҚК екі қылмыстық іс-әрекеттің белгілерін бір бапта, бірақ екі бөлігінде орналастырған. Отандық ҚК осы екі қылмыстық іс-әрекеттерді арнайы екі баптарда қарастырған. Біздің пікіріміз бойынша, құқық қолдану практикасында қажетті қорғаныс шегінен асып кету кезінде немесе қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардан асып кету кезінде жасалған адам өлтіру құрамдары дұрыс екі арнайы баптарда қарастырылған.

Заң бойынша өмір сүретін азаматтардың қылмыспен күресуге мінез-құлқын ынталандыруға арналған қылмыстық құқықта қажетті қорғаныс және қылмыскерді ұстау институттарының ерекше рөлін атап өткен жөн. Осыған

байланысты, қылмыстық заңның нормаларына сәйкес, жоғарыда аталған институттардан тыс емес адамның жәбірленушіге өлім жазасын беруі мүлдем қылмыс болып саналмайды.

Адам қажетті қорғаныс шегінен асып кеткен кезде не қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралар асып кеткен кезде зиян келтіру осындай зиян келтірушіге жауапкершілікті жұмсарту үшін негіз болып табылады. Жоғарыда аталған қылмыстарды жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілік, егер адам өміріне қарсы қарапайым қылмыс жасалса, әлеуметтік қауіптілігі төмен.

Украинаның Қылмыстық кодексіне сәйкес, заң шығарушы жаңа туған нәрестені өлтірудің құрамын адам өлтірудің ерекше артықшылықты түрі ретінде тани отырып (ҚК 117-бабы) құрамның негізгі белгілерін былайша анықтайды: бұл қылмыстың жасалуын белгілі бір уақыт аралығында шектейді, кісі өлтірудің бұл түрінің субъектісі тек баланың анасы, серіктестер, сондай-ақ баланы өлтіруді орындаушы ретінде әрекет ететін адамдар жас баланы қасақана өлтіргені үшін жазаланады (ҚК 115-баптың 2-бөлігінің 2-тармағы) [25].

Украина Қылмыстық кодексінің 118-бабында адам өлтірудің артықшылықты түрінің екі құрамы қарастырылған. Қоғамдық қауіптілік дәрежесін ескере отырып, ерекше жағдайларда жасалған: қылмыстық іс-әрекет жасаған кезде, заңды мүдделерді қылмыс жасаған адамның іс-әрекетінен қорғаған кезде және қылмыс жасаған адам ұсталған жағдайда жасалған іс-әрекеттер қылмыс ретінде танылады. Құқық қолдану практикасында қажетті қорғау шегінен асқан кезде немесе қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардан асқан кезде жасалған адам өлтіру құрамы гуманизм қағидатының қажетті шарты болып табылады.

Молдова Республикасының ҚК жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруге мынадай қылмыстар жатады: кенеттен пайда болған аффект жағдайында жасалған адам өлтіру (ҚК 146-бабы), бала өлтіру (ҚК 147-бабы), адамның қалауы бойынша өмірден айыру (эвтаназия) (ҚК 148-бабы) [26].

Қырғыз Республикасының қылмыстық заңнамасына сәйкес кісі өлтірудің артықшылықты құрамы ретінде аффект жағдайындағы кісі өлтіру (ҚК 123-бабы), қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде не қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралар асқан кезде кісі өлтіру (ҚК 124-бабы), жаңа туған баланы анасының өлтіруі (ҚК 125-бабы), жанашырлықпен өлтіру (эвтаназия) (ҚК 126-бабы) танылады [27].

Аталған қылмыстық іс-әрекеттердің құрамы, тұтастай алғанда, жоғарыда қарастырылған елдердің қылмыстық заңдарының нормалары сияқты белгілермен сипатталады.

Артықшылықты құрамдар ретінде аталған елдердің заң шығарушысы ерекше жағдайларда жасалған адам өлтірулерді таниды: аффект жағдайында, босану кезінде немесе бала туылғаннан кейін психотравматикалық күйде немесе қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде не қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралар асқан кезде кісі өлтіру.

Алыс шет елдердің қылмыстық заңнамасына жүргізілген талдау, негізінен, аталған елдердің Қылмыстық заңдарында жеңілдететін жағдайларда кісі өлтіру құрамы жоқ екенін көрсетті. Мысалы, бірқатар елдерде жаңа туған нәрестені анасының өлтіруі қасақана адам өлтірудің бір түрі болып танылады және қорғансыз күйдегі адамдарды қасақана өлтіруші ретінде танылады.

Салыстырмалы-құқықтық талдау көрсеткендей, алыс шет елдердің қылмыстық нормаларынан айырмашылығы, посткеңестік елдердің қылмыстық заңдары жеңілдететін жағдайларда адам өлтіру деп танылған қылмыстардың бірдей түрлеріне ие.

Баптардың атауларында ғана белгілі бір айырмашылықтар бар, мысалы, Молдованың ҚК бойынша жаңа туған нәрестені анасының (РФ ҚК, Қырғыз Республикасының ҚК) өлтіруі нәресте өлтіру деп аталады. Қарастырылып отырған құрамның диспозициясында әрекет белгілері аталған елдердің қылмыстық Заңына сәйкес әрекет құрамына ұқсас.

Отандық қылмыстық кодекстен айырмашылығы, Қырғыз Республикасы мен Ресей Федерациясының Қылмыстық заңдары бір бапта қажетті қорғаныс шегінен шыққан кезде жасалған адам өлтіру құрамын және қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шараларды біріктіреді. Біздің пікіріміз бойынша ҚР ҚК редакциясындағы аталған іс-әрекеттер үшін жекелеген баптар қарастырылғаны құқық қолдану практикасы үшін неғұрлым табысты.

Жүргізілген талдау барысында жеңілдететін жағдайларда адам өлтіру құрамдарының арасында отандық қылмыстық заңда қарастырылмаған жанашырлықпен өлтіру (эвтаназия) жаңа құрамы ерекшеленеді. Аталаған қылмыстық іс-әрекет үшін қылмыстық жауаптылық Молдова және Қырғыз Республикасының қылмыстық кодекстерінде жеңілдететін мән-жайларды адам өлтірудің түрлеріні қатарына жатқызылған.

Қырғыз Республикасының ҚК-нің 126-бабына сәйкес жанашырлықпен өлтіру (эвтаназия) «жәбірленушінің шұғыл өтініші бойынша және оның еркіне сәйкес өліп бара жатқан адамды физикалық азаптан босату мақсатында жасалған адам өлтіру» болып табылады [27].

Осындай белгілері бар құрам Молдова ҚК 148-бабында қарастырылған. Бұл баптың диспозициясына сәйкес адамның қалауы бойынша өмірден айыру (эвтаназия) жауаптылығы «адамның қалауы бойынша немесе кәмелетке толмаған адамға, оның туыстарына қатысты айықпас ауруға немесе физикалық азапқа төзбеушілікке байланысты адамның өмірінен айыру» үшін туындайды [26].

Ф. Бэкон «эвтаназия» терминін енгізе отырып, бұл терминнің мағынасын келесі көрген: «дәрігердің міндеті – денсаулықты қалпына келтіру ғана емес, сонымен бірге аурудан туындаған азап пен азапты жеңілдету... тіпті құтқарылуға үміт жоқ болса да, тек өлімді жеңілдетіп, тыныштандыруға болады, өйткені бұл евтанасия... қазірдің өзінде бұл үлкен бақыт» [28, 269 б.].

Эвтаназия (грек тілінен. εὖ - жақсы, θάνατος — өлім) - емделмейтін аурумен ауыратын және осы аурудың салдарынан төзгісіз азап шегетін адамның немесе басқа тіршілік иесінің өмірін тоқтату тәжірибесі. Эвтаназия

терминін алғаш рет XVI ғасырда Фрэнсис Бэкон «жеңіл өлімді» анықтау үшін қолданған.

Эвтаназияның жақтаушылары мен қарсыластары бар. Жақтаушылардың көзқарасы бойынша эвтаназия өлімге әкелетін аурумен ауыратын үмітсіз науқас адамға қатысты адамгершіліктің көрінісі болып табылады. Бұл жағдайда эвтаназияны қолдану науқасқа қатысты адамгершілік себептерімен ақталады. Қолданудың мақсаты-азапты жеңілдету және өлімге әкелетін аурумен ауыратын адамның жеңіл өліміне көмектесу.

Эвтаназияның қарсыластары оны өз-өзіне қол жұмсауды заңдастыру, сондай-ақ өмірден айыруға байланысты әртүрлі қылмыстық көріністер деп санайды. «Белсенді эвтаназияға қарсы келесі дәлелдер айтылады: адам өмірінің қасиеттілігі туралы теологияға негізделген дәлел; үмітсіз диагнозды анықтауда медициналық қателік жіберу мүмкіндігі; егер эвтаназия заңдастырылса, теріс пайдалану қаупі; «көлбеу жазықтық» аргументі: егер эвтаназия жақында заңдастырылса, онда оны жүзеге асырудың ең қатаң талаптары болса да, нақты өмірде заңдастырылған талаптардың «шетінде» жағдайлар болады, ал кішігірім шегіністер Заңның қатаңдығын бұлдыратады, осылайша эвтаназия мейірімділіктен емес, мүлдем басқа мақсаттар үшін жүзеге асырылады» [29].

Жалпы эвтаназияның қарсыластарын қолдай отырып, осындай іс-әрекет орын алған кезде жауапкершілік туындауы туралы пікір білдіреміз. Қазіргі таңда ҚР қылмыстық заңында осындай іс-әрекет үшін жауаптылық қарастырылмаған.

Жалпы, эвтаназияның негізгі түрлері ретінде пассивті және белсенді эвтаназияны ажыратуға болады. Пассивті эвтаназия – бұл пациенттің демеуші терапиясын дәрігерлердің әдейі тоқтатуы. Белсенді эвтаназия кезінде өліп жатқан адамға медициналық препараттар енгізіледі немесе тез және ауыртпалықсыз өлімге әкелетін басқа әрекеттер жасалады. Сондай-ақ, белсенді эвтаназияға медициналық көмекпен суицид жатады, ол науқасқа оның өтініші бойынша өмірді қысқартуға бағытталған дәрі-дәрмектерді беруден тұруы мүмкін.

Ерікті және еріксіз эвтаназияны да ажырату керек. Науқастың өтініші немесе алдын-ала келісілген келісім ерікті эвтаназияны құрайды. Мысалы, АҚШ-та алдын-ала және заңды түрде сенімді түрде есін жоғалтқан жағдайда реанимациядан бас тарту туралы өз еркіңізді білдіру тәжірибесі кең таралған.

Еріксіз эвтаназия науқастың келісімінсіз, әдетте бейсаналық күйде жүзеге асырылады. Ол туыстарының, қамқоршыларының және т.б. шешімінің негізінде жасалады. медициналық технологияның қазіргі деңгейінде сіз әртүрлі құрылғылардың көмегімен денеде ұзақ уақыт өмір сүре аласыз, ал бұл құрылғыларды өшіру пассивті эвтаназия деп саналуы мүмкін.

О. С. Капинустың пікірінше, эвтаназияны «айықпас науқасқа оның өтініші бойынша дәрігер, фельдшер немесе медбике, сондай-ақ науқасқа жанашырлық таныту және оны төзгісіз физикалық азаптан құтқару мақсатында жүзеге асырған қасақана өлім жасау» деп түсіну керек [30, 63 б.].

Құқықтық әдебиеттерде эвтаназияның келесі негізгі белгілері адам өлтірудің ерекше түрі ретінде ерекшеленеді:

- «өлтірілген (науқас) аурудың емделмеуі;
- науқастың төзгісіз физикалық немесе психикалық азаптары;
- науқастың өмірінен айыру туралы өтінішінің болуы;
- науқасқа деген жанашырлық негізінде әрекет жасау;
- науқасты төзгісіз азаптан арылту мақсатында іс-әрекет жасау» [31, 46 б.].

ҚР аумағында эвтаназия термині «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР 2020 жылғы 7 шілдедегі кодексінің (бұдан әрі – Кодекс) 1 – бабының 294) тармақшасында қарастырылған. Осы анықтамаға сәйкес, эвтаназия – бұл «аурудың беті бері қарамайтын жағдайларда сырқаты жазылмайтын науқастың өз өлімін жеделдету туралы өтінішін қандай да бір әрекеттермен немесе құралдармен, оның ішінде дәрілік немесе өзге де заттарды енгізу арқылы, сондай-ақ оның өміріне дем беріп тұрған жасанды шараларды тоқтату арқылы қанағаттандыру» [32, 46 б.].

Д. З. Көпбаевтың, Т. М. Глеуовтың пікірінше «Қазақстанның эвтаназияға қатыстықолданыстағы қылмыстық заңнамасының ұстанымы біржақты – бұл адам өлтіру, басқа адамға қасақана өлім жасау. ҚР ҚК 53-бабында көзделген жеңілдететін мән-жайлар тізбесінде көрсетілген жанашырлық мотиві кінәлі адамға жаза тағайындау кезінде ғана ескерілуі мүмкін, бірақ қылмысты саралау кезінде қолданылмайды. Сондықтан жанашырлық себебімен адам өлтіру ҚР ҚК 99-бабы 1-бөлігі бойынша ғана, яғни адам өлтіру ретінде сараланады» [33, 303 б.].

Сонымен қатар, жанашырлық жағдайында адам өлтіру қасақана адам өлтіру емес екенін ескеру керек, өйткені мұндай өмірден айыру жәбірленушінің талабы немесе өтініші бойынша және оның азаптарын жеңілдету үшін орын алады.

Басқа адамның өмірін жанашырлықтан айыруды жеңілдететін жағдайларда адам өлтіру ретінде тану қажет және орынды болып көрінеді, әсіресе жәбірленушінің жақын туыстарына қатысты, оның туысының айықпас ауруына байланысты физикалық азап шегуі қиын.

Сонымен қатар, жанашырлық жағдайында адам өлтіру қасақана адам өлтіруден өзінің қоғамдық қауіптілік дәрежесімен айырмашылығы болады.

Адам өлтіру зорлық-зомбылық қылмысы бола отырып, әрдайым жәбірленушінің еркіне қарсы жасалады. Эвтаназия жағдайында оның еркі өмірден кетуге бағытталған, сонымен қатар айықпас дертке шалдыққан адам бұл туралы орындаушыдан табандылықпен сұрайды, бұл соңғысының ниетімен қамтылған.

Сонымен қатар, әдетте төмен, қоғамға жат себептермен (өзімшілдік, жеккөрушілік және т.б.) жасалған қарапайым және сараланған адам өлтірулерден айырмашылығы, эвтаназия заң шығарушы жазаны жеңілдететін жағдайлардың қатарына жатқызған жанашырлық негізінде жасалады.

Адамгершілік, моральдық сипат эвтаназияның мақсаты болып табылады, бұл науқастың төзгісіз азаптарын тоқтатуға деген ұмтылыс.

Кейбір шет елдердің жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіргені үшін қылмыстық жауаптылықты құқықтық реттеу бөлігіндегі оң тәжірибесін ескере отырып, біздің ойымызша, отандық заңнамада жанашырлықпен өлтіру (эвтаназия) адам өлтірудің артықшылықты құрамы ретінде тану қажеттілік туындады.

Бұл сұрақты зерттеу барысында кейбір құқық қорғау органдары қызметкерлері және сот арасында сауалнама жүргізу барысында осы жаңа жеңілдететін мән-жайларда адам өлтірудің түрін заңнамада қарастыру сұрағына қолдау көрсеткеніне назар аудару қажет (қосымша 5).

Осыған орай, ҚР ҚК жанашырлықпен адам өлтіру (эвтаназия) қылмыс құрамымен толықтырып, келесі редакцияда жаңа 99-1 бабымен толықтыру ұсынылады:

«99-1-бап. Жанашырлықпен адам өлтіру (эвтаназия).

Айықпас аурудан зардап шегетін және осы аурудың салдарынан төзгісіз азап шегетін адамға оның ерікті өтініші бойынша осындай азаптан құтқару үшін жанашырлықпен жасалған адам өлтіру, -... жазаланады».

Осылайша, отандық заңнаманы және кейбір шет елдердің қылмыстық заңының нормаларын ретроспективті және салыстырмалы-құқықтық талдау жеңілдететін жағдайларда жасалған кісі өлтіруге қарсы іс-қимыл шараларының біржақты сипатқа ие нестігін көрсетті. Мемлекеттің қалыптасуының әртүрлі кезеңдерінде қылмыстық құқық бұзушылықтардың қаралатын құрамы олардың қоғамдық қауіптілік дәрежесін, қылмыстық құқық бұзушылықтар құрамының ерекшеліктерін ескере отырып регламенттелді. Шетелдік тәжірибені зерделеу және бұрын қолданыста болған заңнаманы талдау қорытындысы бойынша жеңілдететін жағдайларда кісі өлтірудің жаңа құрамын әзірлеу бөлігінде ұсыныстар қалыптастырылды.

2. ЖЕҢІЛДЕТЕТІН МӘН-ЖАЙЛАРДА АДАМ ӨЛТІРУДІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

2.1. Жаңа туған баланы анасының өлтіруі үшін қылмыстық жауаптылық

Зерттеу барысында жүргізілген қылмыстық-құқықтық талдау қолданыстағы қылмыстық заңнамада жаңа туған нәрестені анасының өлтіруі қылмыстың артықшылықты құрамдарының қатарына жатқызылғанын көрсетеді. Сонымен қатар, заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылық қаупін төмендететін жағдайлар талқылау мен сынға әкеледі.

Жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру қылмыстарының тікелей объектісі туу мен өліммен шектелген белгілі бір ұзақтығы бар адамның өмірі танылады. Адам өлтіру кезінде келтірілген зиянның орнын толтыруға болмайды.

Өмір осындай қылмыстардың объектісі ретінде сапалы немесе сандық бағалауға жатпайды. Қылмыстық құқықтың маңызды қағидасы болып барлық адамдарды олардың өміріне қол сұғушылықтан тең қорғау танылады. Осыған орай, жәбірленушінің жасы, денсаулық жағдайы немесе оның әлеуметтік маңызы маңызды емес. ҚР қылмыстық заңнамасы оның келісімі немесе өтініші (эвтаназия) болса да, науқас адамды өмірінен және үмітсіз адамынан айыруға жол бермейді.

Жеңілдететін мән-жайларда адам өлтірудің негізгі объектісі адамның өмірі болып табылады: жаңа туған баланың (ҚР ҚК 100-бабы), адам өлтіруге түрткі болған адамның (ҚР ҚК 101-бабы), заңмен қорғалатын мүдделерге қол сұғатын әрекет жасаған адамның (ҚР ҚК 102-бабы), қылмыс жасауға байланысты ұсталған адамның өмірі (ҚР ҚК 103-бабы).

Осындай қылмыстардың арасында ҚР ҚК 100-бабында көзделген қылмыстық іс-әрекет жеңілдететін жағдайларда адам өлтіру ретінде танылатын құрам ерекше сипатқа ие. Осы іс-әрекеттің саралау проблемасын анықтау үшін қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективті және субъективті белгілеріне талдау жүргізу қажет.

Қарастырылып отырған қылмыс құрамының тікелей объектісі әлеуметтік және биофизикалық мазмұнын ескере отырып, жаңа туған нәрестенің өмірі деп танылуы тиіс. Адам өмірінің басында физиологиялық босанудың басталуын түсіну керек.

Босану процесі басталғанға дейін баланың ұрығын жою адам өлтіру құрамын құрмайды. Өмірдің аяқталу сәтін биологиялық өлім деп санау керек. ҚР Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы кодексінің 153 бабының 1-бөлігіне сәйкес «Биологиялық өлім өмірлік маңызды функциялар біржола өшіп, организмнің тіршілік етуінің тоқтауын білдіреді» [32].

ҚР ҚК 100-бабында қарастырылған диспозициясы сәйкес «Анасының өзінің жаңа туған баласын босану кезінде, сол сияқты одан кейінгі кезеңде психикасын күйзелтетін ахуал болған жағдайларда немесе есінің дұрыстығы жоққа шығарылмайтын психикасының бұзылуы жағдайында өлтіруі» [10].

ҚР ҚК 100-бабы бойынша қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде жәбірленуші-жаңа туған адамның ерекшелігін ескеру қажет.

Ю. Ф. Машталердің айтуынша, «тікелей объект-жаңа туған нәрестенің, сондай-ақ босанғанға дейінгі ұрықтың өмірін қорғау жөніндегі қоғамдық қатынастар» танылады [34]. Жаңа туған нәрестенің тұжырымдамасы заңнамамен реттелмеген ұғым болып табылады. Біздің ойымызша, бұл жағдай белгілі бір саралау проблемаларын тудырады.

Медициналық тұрғыдан алғанда, жаңа туған нәрестелер ерекше категория болып табылады және осыған байланысты неонатология медицинасының бөлімі оларды зерттеуге арналған. Неонатальды кезең (лат. neonatus жаңа туған нәресте) жаңа туған кезең деп танылады [35].

Жаңа туған нәрестені анасының өлтіру құрамын анықтау кезінде «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы нормативтік қаулысының 25-тармағында берілген түсіндірмелерді басшылыққа алған жөн: «әрекетті ҚК-нің 100-бабы бойынша саралаған кезде сот-медициналық сараптаманың педиатриялық өлшемдеріне сәйкес айқындалатын сәбидің жаңа туылғандығын ескеру қажет» [13].

Сонымен қатар, ҚР жаңа туған нәресте ұғымы заң жүзінде бекітілмеген. ҚР Денсаулық сақтау министрінің міндетін атқарушының 2023 жылғы 31 наурыздағы № 52 бұйрығымен бекітілген ҚР неонаталдық көмек көрсетуді ұйымдастыру стандарттары (бұдан әрі – Стандарттар) жаңа туған нәрестелерге медициналық көмек көрсету саласын регламенттейтін нормативтік құқықтық акт болып табылады. Осылайша, аталған Стандарттардың 2-тармағына сәйкес «жаңа туған нәрестеге неонаталдық көмек туылған сәттен бастап 28 (жиырма сегіз) күн ішінде көрсетіледі» [36]. Аталған нормативтік құқықтық актінің мағынасынан бала туылған сәттен бастап 28 күнге дейін жаңа туған нәресте деп танылады.

Ғылыми тұрғыдан алғанда ғалымдардың жаңа туған кезеңді тануға қатысты әртүрлі ұстанымдары бар. Сонымен, А.Д. Назаровская мұндай кезең бір айға тең деп санайды [37, 71 б.].

Т.П. Волкованың айтуынша, жаңа туған нәресте туылғаннан бастап 29 күнге дейін бала деп саналуы керек [38, 8 б.].

Біз Н.В. Добрикованың ұстанымын қолдаймыз, ол «қылмыстық құқықта жаңа туған нәрестенің жасын дәл анықтаудың мөлшерлерінің болмауы қылмыстық заңды іс жүзінде қолдануда қиындықтар туғызады және заңды шамадан тыс ізгілендіруге әкеледі, бұл іс жүзінде әдейі өлімге әкеп соқтыратын немесе жаңа туған нәрестелерге қатысты өлімге жол беретін кінәлі адамдарға артықшылықты құрамды қолдануға мүмкіндік береді» деп санайды [39].

Осыған байланысты ҚР ҚК 100-бабы саралау кезінде жаңа туған нәрестенің белгілерін анықтау бөлігінде заңнаманы біркелкі қолдану мақсатында және Стандарттарда белгіленген ұстанымды ескере отырып, «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11

мамырдағы нормативтік қаулысының 25-тармағының 4 абзацында 1 сөйлемді келесі редакцияда енгізу орынды болып көрінеді: «Әрекетті ҚК-нің 100-бабы бойынша саралаған кезде баланың туғаннан бастап 28 (жиырма сегіз) күн ішіндегі кезеңі сәбидің жаңа туылғандығы ретінде ескерілу қажет».

Объективті жағынан ҚР ҚК 100-бабы анасының жаңа туған баласын өлтіруімен, яғни заңсыз қасақана өлім жасауымен сипатталады.

Көрсетілген іс-әрекет материалдық құрам деп танылады және осыған байланысты құрамның қажетті белгілері анықталу тиіс: іс-әрекет (мысалы, тұншықтыру немесе жаралар мен көгерулерді жасау) немесе әрекетсіздік (жаңа туған нәрестені көмексіз және тамақтандырусыз қалдыру, яғни ананың нәрестенің өмірінен айыруға бағытталған саналы әрекеттері), сондай-ақ жаңа туған нәрестенің өлімі түріндегі қылмыстық нәтиже және олардың арасындағы себеп-салдарлық байланыс.

ҚР ҚК 100-бабы диспозициясына сәйкес жаңа туған нәрестені анасының өлтіруі мынадай жағдайларда: босану кезінде немесе одан кейінгі кезеңде орын алуы мүмкін.

Босану кезінде жаңа туған нәрестені өлтіру босанудың физиологиялық процесі аяқталғанға дейін болуы мүмкін, ал босанғаннан кейін бірден өлтіру босанудың физиологиялық процесі аяқталғаннан кейін болады. Сот медицинасында бұл белгі бала дүниеге келген сәттен бастап бір тәулік ішінде анықталады.

Бұл жағдай дәл осы уақыт аралығында жүктілік пен физикалық босану босанатын әйелдің психикасына ең жағымсыз әсер ететіндігімен байланысты. Мұндай жағдайларға қажетсіз жүктілік, ауыр психофизикалық азап және басқалар жатады. Айтуынша, адам өлтіру босанғанға дейін жоспарланған ба, әлде кісі өлтіру ниеті босану кезінде немесе босанғаннан кейін бірден пайда болды ма, маңызды емес.

«Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы нормативтік қаулысының 25-тармағында «ҚК-нің 100-бабы бойынша адам өлтіруді саралаған кезде анасының өзінің жаңа туған сәбиін босану кезінде немесе босанғаннан кейін өлтірген жағдайда осы бап бойынша жауапты болатынын ескеру қажет» деп бекітілген [13]. Бұл түсініктеме, біздің ойымызша, жасалған әрекеттің нақты уақытын анықтауға мүмкіндік береді.

Босану кезінде немесе босанғаннан кейін бірден адам өлтіру белгілерін анықтау іс жүзінде қиындық тудырмайды. Сонымен, «жоғары педагогикалық колледждің 19 жастағы студенті баласын босанғаннан кейін бірден өлтірді. 2020 жылдың күзінде қыз өзінің досынан жүкті екенін білді, бірақ бұл туралы ешкімге айтпады.

Үйде, дәлізде, туыстары өз бөлмелерінде болған кезде, ол тірі ұл туды. Толқу күйінде баланың кіндігін қайшымен кесіп алдып, оны полиэтилен пакетке орап, түйінге байлап, жеке үйдің сарайында орналасқан көше дәретханасына байламды тастады» [40].

Біз Ю. Ф. Машталердің пікірімен ынтымақтасамыз, ол «жаңа туған нәрестені анасының өлтіруі негізінен босану кезінде және босанғаннан кейін бірден (бір күн ішінде), яғни әйелдің денесінде асқинулардың пайда болу ықтималдығы жоғары, оның ішінде әйелдің өз іс-әрекетінің сипаты мен әлеуметтік қауіптілігін сезіну және (немесе) оларды толық көлемде басқару қабілетіне әсер етуі мүмкін психикалық бұзылулар болған кезде» [34].

Қарастырылып отырған әрекеттің саралаудың белгілі бір қиындықтары мұндай адам өлтіру босанғаннан кейінгі «келесі кезеңде» жасалатын уақыт аралығын анықтаумен байланысты. ҚР заңнамасында көрсетілген кезеңге оның қанша уақытқа (күндер, апталар, айлар) созылуы мүмкін екендігі туралы түсіндірмелер жоқ.

Босанғаннан кейінгі кезеңде жаңа туған баласын өлтірген ананың мінез-құлқын ҚК-нің 99-бабының 3-бөлігі (жас адамды өлтіру) бойынша саралау керек деп санаймыз. Мәселен, Қарағанды облысының облыстық сотымен Р. азаматы жас баланы өлтіргені үшін 8 жылға бас бостандығынан айырылды. Баланы тыныштандыруға тырысқан әйел еденге лақтырып жіберді, содан кейін оны екі рет ұрды. Бала қайтыс болған кезде екі ай болғаны анықталды [41].

Біздің ойымызша, РФ ҚК 106-бабы [23] және Қырғыз Республикасының ҚК 125-бабы [27] жаңа туған нәрестені анасының өлтіруі үшін жауаптылықты көздейтін диспозицияларда әрекетті орындау уақытын реттеу сәтті және дұрыс болып көрінеді. Аталған нормаларда «босану кезінде немесе одан кейін бірден» жасалған жаңа туған нәрестені өлтіру қылмыс деп танылады.

Баяндалғанды ескере отырып отандық қылмыстық заңнамаға жаңа туған нәрестені анасының өлтірген уақытын белгілеу бөлігінде мынадай өзгерістер енгізу қажет болып көрінеді:

- ҚР ҚК 100-бабының диспозициясында «босану кезінде де, сол сияқты одан кейінгі кезеңде» деген сөздер «босану кезінде немесе одан кейін бірден» деген сөздермен ауыстыру;

- «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы нормативтік қаулысының 25-тармағында «босанғаннан кейін» деген сөздерді «одан кейін бірден» деген сөздермен ауыстыру ұсынылады.

ҚР ҚК 100-бабы бойынша жауаптылықты көздейтін қылмыстың объективті жағын анықтау үшін міндетті психикасын күйзелтетін ахуал болған жағдайларда немесе есінің дұрыстығы жоққа шығарылмайтын психикасының бұзылуы жағдайлары болып табылады.

«Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы нормативтік қаулысының 25-тармағына сәйкес «босанған әйелдің психикасына теріс әсер ететін (мысалы, әкесінің баладан бас тартуы, баланың некесіз туылуына туысқандарының айып тағуы, баланың әкесі немесе әйелдің туысқандары ана мен баланың өмір сүруі үшін материалдық жағдайдан бас тартуы және т.б.) маңызды мән-жайларды әйелдің психикасының бұзылу жағдайы деп түсіну қажет» [13].

Сәби туылғаннан кейін әйелдің психикасының бұзылуы, әдетте, оның жүйке жұмысының теріс процестерімен (депрессия, қорқыныш сезімі, желікпе көңіл-күйі және т.б.) сипатталады. Аталған психикалық бұзылушылықтарға байланысты әйелдің есінің дұрыстығын немесе есінің дұрыс еместігін анықтау үшін сот психологиялық-психиатриялық сараптама жүргізу қажет» [13].

ҚР ҚК 100-бабы бойынша іс-әрекет жасау кезінде психикасын күйзелтетін ахуал болған жағдайларда немесе есінің дұрыстығы жоққа шығарылмайтын психикасының бұзылуы жағдайын белгілеу өте күрделі процесс болып табылады, өйткені бұл санаттар таза заңды емес және әртүрлі ғылымдардың, ең алдымен психологияның, психиатрияның және құқықтанудың тоғысында тұр.

Бұл мәселені шешу ҚР ҚК 100-бабын дұрыс қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, «азаматша С. 2020 жылғы 22 тамызда пәтерде баланы дүниеге әкелген. Ол босанғаннан кейін психиканы күйзелтетін ахуал болған жағдайда баланы тұншықтырып өлтірген. Сот С.-ның іс-әрекеттерін ванна бөлмесінде босану кезінде жаңа туған баласын өзі қабылдап алуы, ал көрші бөлмеде ағасы, келіні және анасы болуы салдарынан психиканы күйзелтетін ахуал болған қорқынышты жағдайда анасының жас баласын өлтіруі ретінде саралады (ҚК-нің 100-бабы). Осы жағдай сот психологиялық-психиатриялық сараптамасының қорытындысымен және сарапшының айғақтарымен расталды» [42].

Жаңа туған нәрестені өлтірген әйелге сыртқы факторлар айтарлықтай әсер етеді. «Психотравматикалық факторлардың әсер ету созылуы (ұзақтығы) тек босану жағдайына ғана емес, сонымен бірге адамның осы жағдайға қатынасына да байланысты.

Сонымен, жақын маңдағы әлеуметтік ортаның теріс әсерінен (жақын туыстарының жоспарланбаған жүктілік пен босануға байланысты айыптауы), сондай-ақ әлеуметтік-еңбек қауіпсіздігінен (біліктілігі төмен еңбекке, оқу орнында оқуға және т.б. байланысты қаржылық қиындықтар) туындаған психотравматикалық жағдайдың сыртқы жағы да маңызды» [34].

Сапалы сот-психологиялық-психиатриялық сараптама жүргізу аталған жағдайлардың бар немесе жоқтығын анықтауға мүмкіндік береді. А. С. Дубровик әділетті түрде атап өткендей, «жаңа туған нәрестені психотравматикалық жағдайдан туындаған эмоционалды шиеленіс жағдайынан тыс өлтірген және қандай да бір психикалық бұзылыстың белгілерін таппаған аналар қылмысты мақсатты түрде жасайды, егер қандай да бір бұзушылық болмаса, ол көбінесе босанғанға дейін қалыптасады.

Ниеттері әдетте нақты тұрмыстық себептерге байланысты-материалдық қиындықтар, некеден тыс баланың болуы қажет емес және т. б. бұл жағдайларда әйелдер әрдайым қылмысты жасыруға тырысады» [43, 44 б.].

Жоғарыда айтылғандар ҚР ҚК 100-бабы бойынша адам өлтірген адамнан жас баланы өлтірген кінәлі деп танылған адамның психо-эмоционалдық жай-күйін ажырату қажеттігін куәландырады.

ҚР ҚК 100-бабы бойынша субъект болып 16 жасқа толған жеке есі дұрыс тұлға танылады. Ерекше белгілер ретінде бұл әрекетті тек баланың анасы жасайтынын атап өткен жөн.

Қаралып отырған норма субъектісінің жасына қатысты ҚР БП ҚСЖАЕК статистикалық деректеріне сәйкес 2020-2023 жылдар кезеңінде ҚР ҚК 100 – бабы бойынша қылмыс жасағаны үшін 16-17 жастағы (2022 ж. – 2; 2023 ж. -1), 18-19 жастағы (2021 ж. - 2; 2023 ж. -1), 30-39 жас (2021 ж. – 1) адамдар жауапқа тартылғанын атап өткен жөн (қосымша 5, 1-кесте). Аталған кезеңде жаңа туған нәрестені анасының өлтіруін арнаулы орта білімі бар (7), мектептің (2), колледждердің (1) білім алушылары, жұмыссыздар (5) жасады (қосымша 6, 1-кесте).

«Ана» ұғымы жүкті болған, бала көтерген және босанған әйелді білдіреді, сонымен бірге суррогат ана болып табылатын және жаңа туған нәрестенің өмірін қиюға бағытталған әйелдің іс-әрекеттері қылмыстық жауаптылығы туралы мәселе заңнамалық реттелмеген.

Е. С. Вакалюктің пікірі бойынша «суррогат ана бала көтеру және туу функцияларын орындайды. Ол сондай-ақ жүктілік пен босануға байланысты психикалық бұзылуларға бейім. Жүктілік пен физиологиялық босану әйелдің психикасына теріс әсер ететінін есте ұстаған жөн. Жүкті әйелдерде ипохондриялық идеялар, импульсивтілік жағдайлар бар.

Босану – бұл әйелдің денесі үшін апат және революция, бұл ең үлкен соққы... Сонымен қатар, ұрықтандырудың қандай болғаны маңызды емес — табиғи немесе жаңа репродуктивті технологияларды қолдану арқылы. Жүкті әйелдің психотравматикалық жағдайда болуы да мүмкін» [44, 65 б.].

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» 2011 жылғы 26 желтоқсандағы ҚР Кодексінің 1-бабының 33) тармақшасына сәйкес суррогат ана - бұл «суррогат ана болу шартына сәйкес тапсырыс берушілер үшін қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологиялар қолданылғаннан кейін құрсақ көтеретін және бала (балалар) туатын әйел» [45].

Бұл норманың мағынасынан суррогат ана биологиялық ана сияқты белгілерге ие: ол баланы көтереді, оны туады, сәйкесінше оның денесінде бірдей физиологиялық және психологиялық өзгерістер бар. Жаңа туған нәрестенің мүдделерін қорғау үшін, ол биологиялық немесе суррогат анадан тәуелсіз туылған болса, суррогат аналарға да ҚР ҚК 100-бабын қолдану қажет болып көрінеді.

Осыған байланысты, «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы нормативтік қаулысының 25-тармағын мынадай мазмұндағы жаңа абзацпен толықтыру ұсынылады: «ҚК-нің 100-бабы бойынша адам өлтіруді саралау кезінде жаңа туған сәбидің анасы ретінде биологиялық немесе суррогат ана танылуы тиіс».

Құқық қолдану практикасында қарастырылып отырған қылмыстың субъективті жағының белгілерін анықтау бөлігінде қиындықтар туғызбайды.

Жаңа туған нәрестені анасы өлтірген кездегі кінә тікелей немесе жанама ниет түрінде көрінуі мүмкін. Мұндай субъектінің өзінің іс-әрекетіне (әрекетсіздігіне) және салдарына психикалық қатынасы оның әлеуметтік қауіпті іс-әрекет жасауын білумен, жаңа туған баланың қайтыс болуын болжаумен, оның қайтыс болуын қалаумен немесе өлімнің басталуын қаламаумен, бірақ баланың қайтыс болуын саналы түрде қабылдаумен немесе оның басталуына немқұрайлы қараумен сипатталады.

Н. Ю. Скрипченко, Я. А. Корнееваның пікірлері бойынша «көп жағдайда ананың жаңа туған нәрестенің өмірін қию ниеті бала туылғанға дейін пайда болады, оны жүзеге асыра отырып, әйел жүктілік және босану бойынша денсаулық сақтау мекемелерінде есепке алынбайды.

Баланы өлтіруді анасы, әдетте, жалғыз, куәгерлерсіз, жасырын жағдайда жасайды. Жаңа туған нәрестенің өмірін қиып, анасы мәйітті және қылмыс іздерін жасыру шараларды қолданады. Қылмыстың аз ғана бөлігі, кінәлі адам босанғаннан кейін медициналық көмекке жүгінуге мәжбүр болған кезде ғана анықталады» [24, 205 б.].

Жаңа туған нәрестені өлтіру кезінде анасына әсер ететін себептер ретінде мыналарды атауға болады: әкесінің баладан бас тартуы, әйелдің әлеуметтік және материалдық деңгейінің төмендігі, жақын туыстарының жүкті әйелге көмектесуден бас тартуы, қалаусыз жүктілік, әйел тұрған қиын жағдай және т.б.

Бұл құрамның субъективті жағының ерекшелігі-бұл жағдайда субъект босанудан туындаған ерекше психоэмоционалды күйде немесе босану кезінде туындаған белгілі бір травматикалық жағдайда болады, нәтижесінде жаңа туған нәрестені өлтіру туралы шешім қабылданады.

Жүктілік пен босануға байланысты әйел тек травматикалық жағдайдың болуымен ғана емес, сонымен бірге өмірінің белгілі бір кезеңінде туындайтын мүмкін жағдайлармен, өмірлік қиындықтармен де кездеседі. Бұл әрекетті орындау ниетіне әсер ететін жағдай босану кезінде немесе одан кейін бірден ананың ерекше психикалық жағдайы болып табылады.

З. А. Чочуеваның пікірінше «жаңа туған баланы өлтіру қылмысын жасау ниеті үш кезеңде пайда болады:

1) жүктілік кезінде – баладан құтылуға деген ұмтылыс әйел өзінің жүктілігі туралы білгеннен кейін бірден пайда болады, бұл босану процесі ананың психоэмоционалды жағдайына әсер ете алмайтындығын көрсетеді;

2) босану кезінде – бұл жағдайда қылмыс жасау мотиві ситуациялық түрде туындауы мүмкін, сол психо-травматикалық жағдайдың немесе босану процесінен туындаған психикалық бұзылыстың нәтижесінде немесе жаңа туған нәрестені өлтіру туралы алдын-ала ойластырылған ниетті жүзеге асыру болуы мүмкін;

3) бала туылғаннан кейін – бала өлтіру ниеті бала туылғаннан кейін туыстарының, туыстарының, баланың әкесінің және өмірдегі қиын жағдайлардың жағымсыз эмоцияларының жинақталуы нәтижесінде пайда болады» [46].

Ниеттің пайда болу сатыларының көрсетілген градациясы, біздің ойымызша, қылмыстық құқық бұзушылықтың субъективті жағы белгілерінің ерекшеліктерін түсінуге ықпал етеді.

Іс жүзінде жаңа туған нәрестенің анасымен бірге оның өмірінен айыруға басқа адам немесе басқа адамдар, мысалы, бірге тұратын адам, туыстары және т.б. қатысатын жағдайлар бар.

Жаңа туған нәрестенің өмірінен айыруға бірлесіп қатысудың әртүрлі нұсқалары болуы мүмкін. Бірлескен орындаушылар ретінде жаңа туған нәрестенің анасымен бірге басқа адамдар қатыса алады, олар нәрестеге физикалық әсер ете отырып, өмірден айыру процесіне тікелей қатысады.

Қылмысты бірлесіп орындау кезінде басқа адамдар жаңа туған нәрестенің анасының өтініші бойынша оның тарапынан физикалық көмек көрсетпей, қылмыстың объективті жағын өз бетінше орындауы мүмкін. Сонымен қатар, мүмкін мүдделі адамдар сендіру, қорқыту, алдау және т. б. іс-әрекеттерді, соның ішінде мұқият маскировка, ананы жаңа туған нәрестені өлтіруге итермелейді, ал өздері өмірден айыру процесіне тікелей қатыспайды.

Осылайша, жаңа туған нәрестені ананың өлтіру құрамының белгілеріне жүргізілген талдау объективті және субъективті белгілердің өзіне тән белгілері бар екенін көрсетті.

Баяндалғанды ескере отырып, ҚР ҚК 100-бабы бойынша жауаптылықты көздейтін қылмысқа қарсы іс-қимыл жөніндегі қылмыстық заңнаманы жетілдіру мақсатында мынадай қылмыстық-құқықтық шаралар ұсынылады.

1) ҚР ҚК 100-бабының диспозициясында «босану кезінде де, сол сияқты одан кейінгі кезеңде» деген сөздер «босану кезінде немесе одан кейін бірден» деген сөздермен ауыстыру;

2) «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы нормативтік қаулысының 25-тармағына келесі өзгерістер мен толықтырулар енгізу орынды болып көрінеді:

- бірінші абзацта «босанғаннан кейін» деген сөздерді «одан кейін бірден» деген сөздермен ауыстыру;

- төртінші абзацта бірінші сөйлемді келесі редакцияда енгізу: «Әрекетті ҚК-нің 100-бабы бойынша саралаған кезде баланың туғаннан бастап 28 (жиырма сегіз) күн ішіндегі кезеңі сәбидің жаңа туылғандығы ретінде ескерілу қажет»;

- мынадай мазмұндағы жаңа абзацпен толықтыру ұсынылады: «ҚК-нің 100-бабы бойынша адам өлтіруді саралау кезінде жаңа туған сәбидің анасы ретінде биологиялық немесе суррогат ана танылуы тиіс».

2.2 Аффект жағдайында жасалған адам өлтірудің қылмыстық-құқықтық сипаттамасы

ҚР ҚК 101-бабында аффект жағдайында жасалған адам өлтіргені үшін қылмыстық жауаптылықты белгілейді. Адам өлтірудің бұл түрі адам өлтірудің

барлық түрлерінің арасында ерекше орын алады, өйткені ол артықшылықты құрамдарға, яғни жеңілдететін жағдайлары бар құрамдарға жатады.

ҚК-нің 101-бабына сәйкес, аффект жағдайында жасалған адам өлтіру келесідей анықталады: «жәбірленушінің зорлық-зомбылығынан, қорлауынан немесе ауыр балағаттауынан не өзге де заңға қарсы немесе бейморальдық әрекеттерінен (әрекетсіздігінен), сол сияқты жәбірленушінің жүйелі түрдегі құқыққа қайшы немесе бейморальдық мінез-құлқына байланысты туындаған ұзаққа созылған психиканы күйзелтетін ахуалдан болған кенеттен туындаған қатты жан күйзелісі (аффект) жағдайында жасалған адам өлтіру» [10].

Қылмыстық құқық бұзушылықтың қарастырылып отырған құрамының қоғамдық қауіптілігі – өмір мен денсаулыққа қол сұғылмаушылықтың конституциялық кепілдіктері бұзылады. Аффект жағдайында жасалған адам өлтірудің топтық объектісі – адамның өмірін қамтамасыз ететін әлеуметтік қатынастар. Тікелей объект ретінде басқа адамның өмірі танылады.

Мұндай адам өлтіру жеңілдететін адам өлтіру ретінде қарастырылады, өйткені жәбірленушінің өліміне өзі себеп болады, сонымен қатар физиологиялық әсер түріндегі қатты психикалық толқу кінәлінің өз әрекеттерін бақылау және басқару мүмкіндігін айтарлықтай төмендетеді.

Әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтіру бірқатар белгілерге ие:

- бұл кенеттен пайда болған күшті психикалық толқу жағдайында жасалады;

- жәбірленуші тарапынан зорлық-зомбылықтан; қорқытудан; ауыр қорлаудан; жәбірленушінің өзге де құқыққа қарсы немесе азғындық әрекеттерінен (әрекетсіздігінен); жәбірленушінің жүйелі құқыққа қайшы немесе азғындық мінез-құлқына байланысты туындаған ұзақ мерзімді психотравматикалық жағдайдан туындаған әсер ету жағдайы.

Объективті жағы қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементі ретінде адамның нақты шындықтағы әлеуметтік қауіпті мінез-құлқын сипаттайтын сыртқы элементтер мен олардың белгілерінің жиынтығы болып табылады. Адамның біртұтас мінез-құлқындағы сыртқы және ішкі жағын ажырату шартты болып табылады, бірақ бұл адамның іс-әрекетінің табиғатын түсінуге көмектеседі.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағы адамның қылмыстық мінез-құлқының сыртқы жағымен сипатталады және ол адамның мінез-құлқының актісі бола отырып, міндетті (іс-әрекет, қылмыстық салдар және іс-әрекет пен салдар арасындағы себептік байланыс) және факультативті (қылмыс жасау орын, уақыт, жағдай, әдіс, құралдар мен құралдар) бірқатар белгілерді қамтиды.

Қарастырылып отырған адам өлтіру әрекет немесе әрекетсіздік арқылы жасалуы мүмкін. Аффект жағдайында жасалған адам өлтіру материалдық құрамы бар қылмыстық құқық бұзушылық ретінде танылады, оған үш міндетті элемент кіреді: басқа адамның өмірінен айыруға бағытталған әрекет (әрекетсіздік); адамның өлімінде көрінетін әлеуметтік қауіпті салдарлар;

кінәлінің әрекеті (әрекетсіздігі) мен жәбірленушінің өлімінің басталуы арасындағы себеп-салдарлық байланыс.

Жәбірленушінің заңсыз немесе азғындық мінез-құлқынан туындаған кенеттен пайда болған қатты психикалық толқу (аффект) жағдайында адам өлтіру дәстүрлі түрде осы қылмыстың артықшылықты түрлеріне жатады. Қылмысты артықшылық құрамы ретінде жіктеуге мүмкіндік беретін психикалық жағдай психикалық бұзылулардың адамның мінез-құлық реакцияларына әсеріне байланысты, бұл құқық қорғау деңгейінде міндетті есепке алууды талап етеді.

Аффект (лат. affectus-психикалық толқу, құмарлық) – айқын моторлы және висцеральды көріністермен бірге жүретін күшті және салыстырмалы түрде қысқа эмоционалды тәжірибе. Аффект сыни жағдайларда дамиды, егер субъект қауіпті, көбінесе күтпеген жерден пайда болатын жағдайлардан барабар жол таба алмаса [47].

Аффект жарылғыш сипаттағы тез жүретін эмоционалды процесте жатыр, ол қандай да бір ынталандырудан туындайды және саналы ерікті бақылауға бағынбайтын іс-әрекеттегі разрядты бере алады. Аффективті күй саналы іс-әрекеттің тежелуінде көрінеді, осыған байланысты аффективті әрекетте мінез-құлық нұсқасын таңдауда саналы бақылау бұзылады.

Күшті психикалық толқу ақыл-ойдың медициналық критерийі ретінде қарастырылмайды, өйткені ол ауыр психикалық бұзылыс болып саналмайды.

Патологиялық және физиологиялық аффектіні ажырату керек. Егер күшті тәжірибе нәтижесінде ақыл-ойды жоққа шығаратын сананың толық өшуі орын алса, онда патологиялық әсер болады. Физиологиялық аффект жағдайында адам өзінің іс-әрекетін саналы түрде сезіну қабілетінен айырылмайды, бірақ оның өзін-өзі бақылауы айтарлықтай қиындайды және қабылданған шешімдерді сыни тұрғыдан бағалай алмайды.

Адамның психикасын қалыпты жағдайдан шығаратын, саналы интеллектуалды белсенділікті әлсірететін, күшті сыртқы көрініске әкелетін күшті эмоционалды жарылыс, ал олардың әрекеттері туралы есеп берілмейді, бұл физиологиялық әсердің белгілері. Аффектінің сыртқы күйі көптеген жағдайларға, соның ішінде адам психикасының жеке ерекшеліктеріне байланысты әр түрлі болатындығын ескеру қажет.

Кешенді психологиялық-психиатриялық сараптама белгілі бір жағдайда белгілі бір адамда физиологиялық әсердің болуы немесе болмауы туралы қорытынды береді. Әсер ету күйін анықтау үшін сарапшылардың алдына осындай жағдайды орнатуға мүмкіндік беретін сұрақтар қою керек.

Мұндай сұрақтар болуы мүмкін қажет қылмыс жасаған кезде кінәлі адамның әсер ету жағдайында болғанын түсіну, көрсетілген процесс басталған кезде және оның аяқталу сәті басталған кезде әсер етудің уақытша шекараларын белгілеу.

Егер аффект кенеттен пайда болса және жәбірленушінің Заңсыз мінез-құлқына реакция болса, онда бұл жағдайда физиологиялық деп танылуы мүмкін және кісі өлтіру жауапкершілігін жеңілдететін жағдай болуы мүмкін. Күшті

психикалық толқудың кенеттен пайда болуы оның ең кінәлі үшін күтпеген жерден пайда болуы деп түсіну керек..

Адам өлтірудің бұл түрі тек әрекет арқылы жасалады. Жазалауды жеңілдететін жағдай ретінде кісі өлтіру жәбірленушінің арандатушылық мінез-құлқына жауап болып табылатын және кінәлінің күшті эмоцияларын тудырған дереккөзге бағытталған жағдайды болжайды.

Белгілі бір дәрежеде кінәлілердің өзін-өзі бақылауды жоғалтуына әкелетін жәбірленушінің кінәсі қылмыстық заңнамада кісі өлтірудің осы артықшылықты түрін бөлуге себеп болған себеп болып табылады.

Аффект жағдайында жасалған кісі өлтірудің объективті жағы жәбірленушінің әрекеті немесе әрекетсіздігі түрінде көрінетін жәбірленуші мінез-құлқының екі түрін, кінәлінің аффект көзі ретінде көрсетеді.

Құқыққа қайшы деп құқықтың қандай да бір саласы (азаматтық, отбасылық, әкімшілік, еңбек және т.б., оның ішінде қылмыстық) тыйым салған кінәлі болып табылатынына қарамастан, объективті Заңсыз мінез-құлық түсініледі. Тек оның қолданыстағы құқықтық ережелерге қайшы келуі маңызды.

Жәбірленушінің басқа да заңсыз әрекеттері бопсалау, жала жабу, алдау немесе сенімге қиянат жасау, қызметтегі әділетсіз қысымшылық, үлкен қарызды қайтарудан жалтару және т. б.

Мұндай әрекеттер (әрекетсіздік) үшінші тұлғалардан емес, жәбірленушіден (оның ішінде жәбірленушінің жақын туыстарынан) шығуы керек және кінәліге де, кейбір жағдайларда оған жақын адамдарға да қатысты көрінуі мүмкін..

Адамның кез-келген заңсыз және әдепсіз мінез-құлқы жауап ретінде жақындарының немесе басқа адамдардың эмоционалды реакциясын тудыруы мүмкін. Заң қылмыстық-құқықтық маңызы бар деп тек күшті психикалық толқуды мойындайды, сонымен қатар кенеттен пайда болды, яғни. күтпеген жерден кінәлі үшін.

«Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы нормативтік қаулысының 26-тармағына сәйкес «әрекетті ҚК-нің 101-бабы бойынша саралаған кезде кінәлінің физиологиялық жан күйзелісінің бар-жоғы, оның кенеттен пайда болуы және жәбірленушінің әрекетімен байланысты болғаны қажетті шарт болып табылады» [13].

ҚК-нің 101-бабы бойынша іс-әрекетті саралау үшін кінәлі адамның физиологиялық аффектінің болуы, оның кенеттен болуы және жәбірленушінің іс-әрекетімен байланысы қажетті шарт болып табылады. Адамда күшті психикалық толқудың бұл күйі әртүрлі жағдайлардың нәтижесінде пайда болуы мүмкін.

Заң шығарушы кінәлі адамның аффективті жағдайын тудырған келесі себептерді анықтайды:

- жәбірленушінің күш қолдануы,
- жәбірленушінің қорлауы,

- жәбірленушінің ауыр балағаттауы не өзге де заңға қарсы немесе моральға жат әрекеті (әрекетсіздігі) (жақын адамдарына қаза келтіру немесе денсаулығына зиян келтіру, оларды зорлау, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу, асыра билік ету, қызмет бабын теріс пайдалану және т.с.с.),

- жәбірленушінің ұдайы құқыққа қарсы немесе моральға жат мінез-құлқы,

- жәбірленушінің бірнеше мәрте жасаған құқыққа қарсы әрекеттері (ұдайы ұрып-соғу, азаптау) салдары [13].

Жәбірленушінің кінәлінің немесе оның жақындарының ар-намысы мен қадір-қасиетін дөрекі, циникалық түрде қорлау, идеалдарды немесе кемшіліктерді мазақ ету, өмірдің жақын жағы туралы ақпаратты жариялау және басқа да ұқсас әрекеттерді білдіретін бірнеше рет зорлық-зомбылық әрекеттері қорқыту ретінде танылуы керек.

Ар-намыс пен қадір-қасиетті дөрекі қорлау, ұлттық, діни сезімді қорлау-адамгершілік пен адамгершілікке негізделген кінәлі адамның сезімін ауыр қорлау. Мүліктік залал келтіру, мүлікті пайдалану құқығын бұзу, өзін-өзі басқару фактілері, зинақорлық жәбірленушінің өзге де заңға қайшы немесе әдепсіз әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) белгілеріне жатқызылуы мүмкін.

Жәбірленушінің жүйелі заңсыз немесе азғындық мінез-құлқынан туындаған ұзаққа созылған психо-травматикалық жағдай жәбірленушінің кінәліге төзгісіз өмір сүру, жұмыс жағдайларын тудыратын бірқатар әрекеттерді жасауында көрінуі мүмкін, нәтижесінде адам өзін ұстай алмайды және кісі өлтіреді.

Мысал ретінде, «2023 жылғы 5 сәуірде Астана қаласы Алматы ауданының №2 аудандық соты аффект жағдайында кісі өлтіру фактісі бойынша Р.-ға қатысты айыптау үкімін шығарды (ҚК-нің 101-бабының 1-бөлігі). Жәбірленуші М. айыпталушы әйел Р.-ның жұбайымен ресми некеге дейін қарым-қатынаста болған және олардың арасында ортақ бала бар. Р.-ның жұбайы онымен некеге тұрғаннан кейін де жәбірленуші М.-мен қарым-қатынасын жалғастырған. Бұл Р.-ның ұялы телефонына жіберілген қорлау мағынасындағы түсініктемелермен дәлелденеді. Р. (зайып) жәбірленуші тарапынан ұдайы қорқыту, қорлау салдарынан туындаған, кенеттен пайда болған қатты психикалық жан күйзелісі (аффект) жағдайында, жәбірленуші оларға тұрғын үй кешенінің ауласына кезекті рет келген сәтте, жұбайымен бірге көшеге шығып, салғыласып жанжалдасу кезінде жәбірленушінің өмірлік маңызды органына пышақ салды. Осының салдарынан жәбірленуші ауруханада қайтыс болды» [48].

Іс жүзінде кінәлі адам белгілі бір уақыт өткеннен кейін жауап беру әрекеттерін жүзеге асыратын жағдайлар болуы мүмкін, бірақ оларды әсер ету жағдайында соңғы рет жасау керек.

«Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы нормативтік қаулысының 26-тармағына сәйкес «жан күйзелісі жағдайы кінәлінің жан күйзелісін тудырған себепке байланысты өзін өзі ұстау және әрекет ету қабілетіне билік ететін қысқа мерзімді, интенсивті көңіл күйді

білдіреді. Жәбірленушінің әрекеті мен кінәлінің жауап қайтару әрекеттері арасындағы уақыттың ұзақтығы ҚК-нің 101 немесе 111-баптарының қолданылуын жоққа шығарады.

Кінәлінің жан күйзелісі жағдайында болды ма және қанша уақыт болды деген мәселені анықтау үшін психологиялық-психиатриялық сараптама жүргізу қажет» [13].

ҚР ҚК 101-бабы бойынша қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде жәбірленушінің қайтыс болу түріндегі зардаптары басталғанға дейінгі мінез-құлқын ескеру қажет.

Мұндай адам осы мақаланың диспозициясында қарастырылған әрекеттерімен (қорқыту, ауыр қорлау, заңсыз немесе азғындық әрекеттері немесе әрекетсіздігі) кінәліні қатты психикалық толқу (әсер ету) күйіне келтірді немесе кінәліні өзінің жүйелі заңсыз немесе азғындық мінез-құлқымен ұзаққа созылған психотравматикалық жағдайға әкелді..

Кінәлі өз кезегінде қорқыту, ауыр қорлау, заңсыз немесе азғындық әрекеттерден (әрекетсіздіктен) немесе жәбірленушінің жүйелі құқыққа қайшы немесе азғындық мінез-құлқына байланысты туындаған ұзаққа созылған психотравматикалық жағдайдан туындаған қатты психикалық толқу (әсер ету) жағдайында осы адамға, яғни жәбірленушіге өлім әкелді

Қылмыстық құқық бұзушылықтың субъективті жағы тікелей немесе жанама және тек кенеттен пайда болған ниетпен сипатталады, яғни әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтірудің субъективті жағы тікелей немесе жанама ниет түрінде кінәнің болуын және пайда болу мен көрінудің кенеттен болуын болжайды.

Аффективті адам өлтіру қылмыскердің жәбірленушіге қандай да бір физикалық зиян келтіру мақсатында жасаған әрекеттеріне деген көзқарасымен көрінетін ниеттен тұрады және тікелей ниетпен сипатталады..

Әсер ету күйі әрекеттің субъективті жағының міндетті элементі болып табылады. Әдетте, қарастырылып отырған қылмыстың себебі жәбірленуші жасаған заңсыз немесе азғындық әрекеттері үшін кек алу болып табылады. С. В. Бородиннің пікірінше «көп жағдайда кек пен қызғаныш әсер ету жағдайындағы қылмыстың себептері болып табылады» [49, 182 б.].

Дегенмен, қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануына себеп әсер етпейді. И. М. Мухачева "Мотив іс — әрекетке ішкі түрткі ретінде, ал заң тұрғысынан қылмыс жасауға деген шешім әрдайым әсер ету жағдайында толық түсінілмейді, бірақ ол әрқашан орын алады. Кінәлі өзі үшін ерекше жағдайға тап болуы мүмкін, мысалы, психотробтық, эмоционалды реакцияның күшті түрін сезіну — әсер ету, бірақ сонымен бірге оның іс-әрекетінің бағытын анықтайтын мотивация әрқашан болады. Ең бастысы, бұл ояну жәбірленушінің белгілі бір мінез-құлқынан туындайды және әсер ету жағдайына әкеледі [50, 121 б.].

Әсер ету жағдайында кісі өлтіру мақсаты жәбірленушінің мінез-құлқынан туындаған нақты жанжал жағдайына байланысты. Кінәлі, әсер ету жағдайында,

қылмыскерден кек алу және оған зиян келтіру мақсатын көздейді. Мұндай мақсат күшті психикалық толқудың әсерінен қалыптасады.

Осылайша, «2014 жылдың 25 қарашасында Е.С. азаматы өзінің танысы А.С. бірге спирттік ішімдіктер ішкен. 2014 жылдың қарашада айының 24-нен 25-не қараған түні, сағат 03-00 шамасында Е.С. далаға шығып кеткенін пайдаланып, А.С. мас күйінде ұйықтап жатқан Е.С.-тің әйелі Н. азаматшаның бөлмесіне кіріп, оның аяғын ұстап көрпені ашып жанына жата кеткен. Н. оянып, орнынан тұрмақшы болған кезде, А.С. оны қолынан тартып қалған, содан Н. шошып кетіп, А.С.-ты танып, шамды жүгіріп барып жағып, А.С.-тен «Не керек?»-деп айтып, айқайлап жіберген. А.С. оған қарай жақындай бастаған, оған ол «Жоғал!»-деп айқайлаған. Осы сәтте сыртта жүрген Е.С. айқайды естіп, өзінің жататын бөлмесіне жүгіріп келіп, оның әйелінің қасында А.С.-тың трико мен майка ғана киген және жыныс мүшесі қозып кеткен күйінде бір нәрселерді айтып тұрғанын көрген. Әйелі Н. А.С.-ты көрсетіп «Мынау, мынау»-деп айқайлап жылап тұрған. А.С.-тың әйелі Н.-ға қарсы заңсыз бейморальдық әрекеттерінен Е.С.-те кенеттен психиканы күйзелтетін қатты жан күйзелісі (аффект) туындап, ол физиологиялық аффект жағдайында болып жәбірленуші А.С.-ты қолымен және аяғымен ұрып соғып өлтірген. Яғни Е.С. жәбірленуші А.С.-ке жабық түрдегі бастың жарақатын келтірген, осы жарақаттан пайда болған дүпген ікіктен кейін бастағы миға қан құйылғаны жәбірленушінің қайтыс болуына себеп болған» [51].

Әсер ету жағдайында жасалған кісі өлтіру жәбірленушінің әдепсіз және Заңсыз мінез-құлқынан басқа, кінәлінің жеке психофизиологиялық ерекшеліктеріне байланысты. Белгілі бір сыртқы жағдайлар мен жағдайларда адамның жеке психологиялық қасиеттері әсер ету мүмкіндігін жоққа шығармайды.

Сыртқы тітіркендіргіштерге реакцияны анықтайтын факторлар бар. Мұндай факторлар адамның генетикалық қалыптасқан жеке психофизиологиялық ерекшеліктері, оның қылмыс жасаған кездегі белгілі бір психикалық және физикалық жағдайы, мысалы, ауру, шаршау, шамадан тыс жұмыс идеясында болуы мүмкін

16 жасқа толған, ақылға қонымды жеке тұлға аффект жағдайында жасалған кісі өлтіру субъектісі ретінде танылады.

Қаралып отырған норма субъектісінің жасына қатысты ҚР БП ҚСЖАЕК статистикалық деректеріне сәйкес 2020-2023 жылдар кезеңінде ҚР ҚК 101 – бабы бойынша қылмыс жасағаны үшін 16-17 жастағы (2020 ж. – 1; 2022 ж. – 1; 2023 ж. -2), 18-19 жастағы (2020 ж. - 3; 2021 ж. -3), 30-39 жас (2020 ж. – 2; 2021 ж. – 1; 2022 ж. -2; 2023 ж. – 3), 40-49 жас (2020 ж. – 1), 50-59 жас (2022 ж. – 1), 60 жас және одан үлкен (2020 ж. – 4; 2022 ж. - 1; 2023 ж. – 4) адамдар жауапқа тартылғанын атап өткен жөн (қосымша 5, 2-кесте). Келтірілген мәліметтерге сәйкес аталған қылмыстық іс-әрекетті жасаған кең тараған тұлғалардың жас шамасы 30-39 жас және 60 жастан асқан тұлғалар танылады.

Аталған кезеңде аффект жағдайында адам жұмысшылар (1), мемлекеттік қызметшілер (1), жеке кәсіпкерлер (2), мектептің (1), колледждердің (4) білім

алушылары, жұмыссыздар (22), жоғары білімі бар (4), орташа және орташа-арнайы білімі бар (30), әскери қызметшілер (1) жасады (қосымша 6, 2-кесте). Аталған мәліметтердің негізінде аффект жағдайында адам өлтіруді ең көп жағдайда жұмыссыздар және орташа арнайы білімі бар адамдар жасағаны анықталды.

Қаралып отырған қылмыстық құқық бұзушылық жасалған кезде кінәлі адам әсер ету жағдайында болды ма, ол осы күйде болған уақыт ішінде сот-психологиялық-психиатриялық сараптама жүргізу қажет, оның нәтижелері бойынша қылмыстық әрекеттің мән-жайлары анықталатын болады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың қаралатын құрамы біліктілік белгілері ретінде әсер ету жағдайында екі немесе одан да көп адамды өлтіргені үшін жауапкершілікті көздейді. Аталған норма кісі өлтіру жәбірленушілердің әрқайсысының құқыққа қайшы немесе азғын мінез-құлқынан туындаған физиологиялық әсер ету жағдайында жасалған жағдайларда қолданылады.

Осылайша, кісі өлтіру құрамына әсер ету жағдайында жүргізілген қылмыстық-құқықтық талдау көрсеткендей, қарастырылып отырған құрам қылмыстық әрекеттің ерекше жағдайларына байланысты артықшылықты құрамдарға жатады.

Аффективті кісі өлтіру зорлық-зомбылықтан, қорқытудан немесе зорлық-зомбылықтан туындаған кенеттен пайда болған қатты психикалық толқу (аффект) жағдайында жасалуымен ерекшеленеді.

Жәбірленушінің тараптары не жәбірленушінің өзге де құқыққа қайшы немесе азғындық әрекеттерімен (әрекетсіздігімен), сол сияқты жәбірленушінің жүйелі құқыққа қайшы немесе азғындық мінез-құлқына байланысты туындаған ұзаққа созылған психотравматикалық жағдаймен. Әсер ету жағдайының пайда болуының міндетті шарты-оның кенеттен, қысқа болуы.

Бұл жағдайда адамның іс-әрекетінің нақты сипаты мен әлеуметтік қауіптілігін түсіну, оларды басқару қабілеті төмендейді. Мұндай жағдай осындай жағдайда жасалған қылмыстық құқық бұзушылықты жеңілдететін жағдайларда кісі өлтіру ретінде тану үшін негіздердің бірі болып табылады..

2.3 Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру үшін қылмыстық жауаптылықтың ерекшеліктері

ҚР Конституциясының 13-бабының 1-тармағына сәйкес «әркімнің өзінің құқықтық субъектісін тануға құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға құқылы» [3].

Қажетті қорғаныс институты қылмыстық құқықтың негізгілерінің бірі болып табылады. Заңға қайшы келмейтін шекте қорғауға конституциялық құқықты іске асыру адам мен азаматтың бостандықтары құқығын қамтамасыз етудің кепілі болып табылады.

В. В. Ореховтың пікірінше, «қажетті қорғаныс белгілі бір шарттар сақталған кезде қол сұғушыға зиян келтіру арқылы азаматтар мен мемлекеттің

қылмыстық заңмен қорғалатын мүдделеріне қоғамдық қауіпті қол сұғудан заңды қорғаныс болып табылады» [52, 44 б.].

Қажетті қорғаныс-бұл адамның құқығы, осы жағдайға байланысты ол белгілі бір жағдайда аталған құқықты жүзеге асыру керек пе, жоқ па, соны шешеді. Адамды қажетті қорғаныс құқығын жүзеге асыруға мәжбүрлеуге болмайды. Қажетті қорғаныс құқығы қол сұғудың нақты қауіп туындаған сәттен бастап пайда болады. Қол сұғушы қылмыс құрамының объективті жағын орындауға көшуге дайын болған сәтте өзін қорғаушы адамның қол сұғушылықтың нақты қауіп бар деп санауға толық негіз болуы керек.

Н. Н. Турецкий атап өткендей, қажетті қорғаныс кезінде адам «әрқашан өзін-өзі басқара алмайды, өз әрекеттерінің заңсыздығын біле бермейді. Мұндай жағдайлар болуы мүмкін, егер қорғаушыға қорқыныш әсер етсе, психикалық қысымға, қорқынышқа бағынатын болса, оның қорғаныс әрекеттерінің қайсысы қылмыс жасайтынын және қайсысы қажетті қорғаныс шегін бұзбайтынын талдауға және болжауға мүмкіндігі мен уақыты жоқ» [53].

Қиялдағы қорғаныс та ерекшеленеді. «Қажетті қорғаныс пен қиял арасындағы айырмашылық мынада: қажетті қорғаныс кезінде нақты қол сұғушылық бар, ал қиялдағы қорғаныс кезінде әлеуметтік қауіпті қол сұғушылық үшін қабылданған әрекеттер жасалады. Қиялдағы қорғаныстың қиялдан айырмашылығы мынада: қиялдағы қорғаныс қоғамға қауіпті шабуыл ретінде қате қабылданған кез-келген әрекеттің болуын болжайды, ал қиялдағы қорғаныс кезінде мұндай әрекеттер мүлдем болмайды» [54, 69 б.].

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Қажетті қорғану туралы заңнаманы қолдану туралы» 2007 жылғы 11 мамырдағы № 2 Нормативтік қаулысының 7-тармағына сәйкес «қажетті қорғануды жалған қорғанудан ажырата білу керек. Жалған қорғану кезінде қоғамға қауіпті қол сұғушылық шын мәнінде нақтылы болмайды, бірақ оқиғаның жағдайына қарай қорғанушының қол сұғушылық жасалды деп ойлауына негіз болып, осыған орай ол қол сұғушылыққа қарсы әрекет жасадым деп қате жорамал жасайды.

Жалған қорғану кезінде келтірілген зиян үшін мынандай мән-жайлар бар болған кезде:

- қалыптасқан жағдайға байланысты зиян келтірушінің қажетті қорғаныс жағдайында әрекет жасадым деп негізді ойлаған, бірақ ол қорғаныс шегінен шығып кеткенде;

- зиян келтіруші тиісінше мұқият болса жағдайды дұрыс бағалауға және қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың жоқтығы туралы тұжырым жасауға мүмкіндігі болғанда (мысалы, көршілерінің пәтерінен сумка көтеріп шыққан бейтаныс адамды көріп, ұрлық жасады деп ойлап зиян келтірсе, ал жәбірленуші көршілердің туысқаны болып шықса) қылмыстық жауаптылық туындайды.

Мұндай жағдайларда адам нақтылы қателік туралы ережелер бойынша, яғни тиісті тұлғалардың заңмен қорғалатын объектілеріне абайсызда зиян келтіргені үшін жауаптылыққа тартылады» [55].

Адамның өзін-өзі қорғауға арналған құқықтық қорғау құралдарының бірі- жеңілдететін жағдайларда жасалатын кісі өлтіру түрлерінің бірі. Заң

шығарушы қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде жасалған кісі өлтіру құрамын бөліп көрсетеді, оны жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық 102-бапта көзделеді.

Заң шығарушы кісі өлтірудің осындай артықшылықты құрамын қарастыра отырып, қажетті қорғаныс шараларын асыра пайдалану жағдайында кісі өлтіруді жасаған адамның қылмыстық жауаптылық пен жаза дәрежесін қорғау және жеңілдету құқығын іске асыру мүмкіндігіне жағдай жасады. ҚР ҚК 102-бабында көзделген қылмыстық құқық бұзушылық объектісі адам өмірі болып табылады.

Қажетті қорғаныс шегінен асып кетудің объективті жағы белгілеу үшін мынадай міндетті белгілермен сипатталады: іс-әрекет, өлім түріндегі салдарлар, іс-әрекет пен туындаған салдарлар арасындағы себепті байланыстың болуы.

Қажетті қорғаныс шегінен асып кету-бұл қол сұғушылықты болдырмауға бағытталған белсенді әрекет, ол қорғаныс адамы үшін қол сұғушылықтың сипаты мен қауіптілігіне айқын сәйкес келмеуімен сипатталады, егер қол сұғушыға қасақана өлім немесе ауыр дене жарақаты қажет болмаса. Көрсетілген қажетті қорғаныс шегінен асып кету қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін мән-жай деп танылады.

Н. Н. Турецкийдің пікірінше, «адам қорқыныш, қорқыныш немесе абыржу жағдайында қорғанып, қажетті қорғаныс шегінен әдейі асып кеткен жағдайларда ғана адам қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін» [53].

ҚК 32 бабының 3 бөлігіне сәйкес «нәтижесінде қолсұғушыға анық шектен тыс, жағдай мәжбүр етпейтін зиян келтірілетін, қолсұғушылықтың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесіне қорғанудың анық сай келмеуі қажетті қорғаныс шегінен шығу деп танылады. Мұндай шектен шығу қасақана зиян келтірілген жағдайларда ғана қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады» [10].

Сонымен қатар, заң шарап жасаушының іс-әрекеті қажетті қорғаныс алдында басымдықтар ретінде танылмайтын жағдайларды бекітеді. Осыған сәйкес ҚР ҚК 32-бабы 3-тармағы келесіге жатады: «өмірге қол сұғушы адамды не қорғаншының немесе басқа адамдардың өміріне қауіп төндіретін қарулы шабуылмен немесе зорлық-зомбылықпен ұштасқан өзге де қол сұғушылықты тойтару кезінде не осындай зорлық-зомбылыққа тікелей қауіп төндіргенде не тұрғын үйге, үй-жайға басып кіргенде не тұрғын үйді, үй-жайды өртегенде адамға зиян келтіру, сондай-ақ егер қорғанушы қол сұғушылықтың кенеттен басталуына байланысты шабуыл қаупінің дәрежесі мен сипатын объективті бағалай алмаса, қажетті қорғаныс шегінен шығу болып табылады» [10].

Қорғаншының іс-әрекетін қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде жасалған қылмыс деп тану үшін қорғалатын игіліктің қол сұғушы азаматқа ауыр зиян келтіретіндей құнды болмағанын анықтау қажет.

Өмір мен денсаулыққа қауіп төндіретін шабуылдан кез-келген жолмен қорғануға болатын тәсіл дұрыс болып көрінеді. Әрине, бұл жағдайда бейтаныс адамдар үшін қауіп болмауы керек. Өмірге қауіп төндіретін шабуылдар кезінде қол сұғушы үшін ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін әдістермен қорғалуы керек.

Егер адам осындай қажетті қорғаныс жағдайында болса, қажетті қорғаныс шегінен асып кету орын алады. Осыған байланысты, қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде кісі өлтіруді саралау үшін келесі жағдайларды анықтау қажет: кінәлі қажетті қорғаныс жағдайында әрекет етті ме; қажетті қорғаныс шегінен асып кетті ме..

Қаралып отырған іс-әрекетті саралау кезінде ҚР ҚК 32-бабында бекітілген қажетті қорғаныстың заңдылық шарттарын белгілеу міндетті болып табылады.

Қылмыстық құқықта қажетті қорғаныстың заңдылық шарттарын қоғамдық қауіпті қол сұғушылыққа қатысты заңдылық шарттарына және қорғауға қатысты заңдылық шарттарына бөлу әдетке айналған..

Қоғамдық қауіпті қол сұғушылыққа жататын заңдылық шарттарының бірі-қол сұғушылықтың қолма-қол ақшасы. Мұндай жағдайды қорғаушы адамның қажетті қорғаныс құқығы бар уақыт шеңбері анықтайды. Қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтан қажетті қорғану құқығын іске асыру қол сұғушылықтың нақты қатері пайда болған кезде пайда болады деген ереже жалпыға бірдей танылған.

Сонымен қатар, заңдылықтың шарты ретінде қол сұғушылықтың дұрыстығы танылады. Мұндай қол сұғушылық қорғаушының қиялында емес, шындықта болуы керек. Қорғаушыға қатысты жасалған қол сұғушылық қоғамдық қауіпті (зиян немесе зиян келтіру қаупі) болуы тиіс.

Қорғауға жататын заңдылық шарттары мынадай белгілермен сипатталады: қорғаушы тарапынан қол сұғушыға зиян келтіру мақсаты тек қол сұғушылықтан қорғау болуға тиіс; қорғаушы өзінің де, үшінші тұлғалардың да мүдделерін қол сұғушылықтан қорғай алады; қажетті қорғаныс кезінде келтірілген зиян тек қана қол сұғушыға бағытталады; зиян қол сұғушылықтың сипатын ескере отырып келтірілуге тиіс.

Мұндай жағдайда, егер қол сұғушылық қорғаушының немесе басқа адамның өміріне қауіп төндіретін зорлық-зомбылықпен немесе өмірге қауіп төндіретін осындай зорлық-зомбылықты қолдану қаупімен байланысты болса, онда кез келген зиян келтірілуі мүмкін.. Қорғаншының немесе басқа адамның өміріне қауіп төндіретін зорлық-зомбылықпен ұштаспаған не осындай зорлық-зомбылықты қолданудың тікелей қатері бар қол сұғушылық жағдайында қажетті қорғаныс шегінен асып кетпеу міндетті шарт болып табылады.

Айқын қауіп төнген кезде қорғаушы шабуылдаушыға қасақана зиян келтірместен қол сұғушының сипаты мен қауіптілігіне пропорционалды емес зиян келтіруі мүмкін. Бұл жағдайда қажетті қорғаныс шегінен асып кету орын алады.

Қажетті қорғаныс шегінен асып кету белгілерінің болуы немесе болмауы туралы мәселені шешкен кезде әрбір нақты жағдайда қоғамдық қауіпті қол сұғушылықты және одан қорғауды сипаттайтын мән-жайлардың жиынтығы ескеріледі.

Қажетті қорғаныс шегінен асып кету белгілерінің болуы немесе болмауы туралы мәселені шеше отырып, соттар қорғаушыға қауіп төндіретін қауіптің

сипатын, оның күштері мен қол сұғушылыққа тойтарыс беру мүмкіндіктерін, сондай-ақ қол сұғушы мен қорғаушы күштерінің нақты арақатынасына әсер етуі мүмкін өзге де мән-жайларды ескеруге тиіс. Бұл жағдайда қол сұғушылар мен қорғаушылардың санын, олардың жасын, физикалық дамуын, қарудың болуын, қол сұғудың орны мен уақытын және т. б. анықтау міндетті болып табылады.

Қажетті қорғаныс шегінен асқан жағдайда кісі өлтіру жағдайында қорғалған адамның іс-әрекеттерін саралау кезінде Тараптар күштерінің арақатынасының мән-жайын анықтау айқындаушы мәнге ие болуы мүмкін. Қарастырылып отырған әрекетті саралау кезінде қорғаушының шабуылға тойтарыс беру қабілетін ескеру қажет, қорғаушының жынысы, физикалық дайындығы, жасы маңызды.

Мысалы, қаруды немесе оны алмастыратын басқа заттарды әйел немесе кәмелетке толмаған адам қарусыз, бірақ физикалық күшті ер адамның шабуылына тойтарыс бергенде қорғаныс құралы ретінде қолдану орынды деп танылуы керек. Бұл ретте қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде қажетті физикалық күші жоқ әлсіз шабуылшыға өлім келтіру кісі өлтіру деп танылуы мүмкін.

Қаруды не оны алмастыратын заттарды пайдаланудың заңдылығы туралы мәселе құқық қорғау органдарында қол сұғу мен қорғау құралдарының пропорционалдығын анықтау кезінде туындайды.

Мұндай мәселе қажетті қорғаныстың асып кетуіне әкеп соққан ауыр зардаптардың басталуына байланысты қозғалған әрбір істе шешіледі. Қорғаушының пропорционалды емес әрекеттерінің ең қауіпті салдары шабуылдаушыны өлтіру.

Мысалы, Қазақстан Республикасының Жоғарғы сотында азамат О. - ның дело кассацияда қарауға келіп түсті. «Істі зерделегеннен кейін кассация О. - ның іс-әрекеттерінде қажетті қорғаныс шегінен асып кету орын алды деп есептеді. Алкогольді бірге ішкеннен кейін жәбірленуші О. - дан алкогольге ақша алып, пәтерге оралмағаны анықталды.

Келесі күні О. болған оқиғаның себебін білуге келгенде, жәбірленуші оның басын бет аймағына ұрып, содан кейін пышақты ұстап алып, кісі өлтіремін деп қорқыта бастады. О. пышақты алып, оларға бір соққы берді. Содан кейін О. жәбірленушімен ұрысып, кетіп қалды. Біраз уақыттан кейін жәбірленуші қайтыс болды. О. мен жәбірленушінің жағымсыз қарым-қатынасы болған жоқ, олар сыныптастары болды, тығыз байланыста болды. О. жәбірленушінің үйіне қарусыз және заттарсыз келді.

Сотталушының дене жарақаттарының болуы тіркелген. Жоғарғы Соттың "қажетті қорғаныс туралы заңнаманы қолдану туралы" нормативтік қаулысында қорғаныс аяқталған, бірақ қорғаушы үшін оның аяқталу сәті анық болмаған кезде де қажетті қорғаныс бар екендігі көрсетілген. Осылайша, қорғаушы о. жағдайдың өтпелілігіне байланысты жәбірленуші тарапынан қол сұғудың аяқталу сәті анық болмады» [56].

Қаралып отырған кісі өлтіру түрін саралау кезінде анықтау үшін ерекше мән-жай-қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтан туындаған қорқыныш, үрей немесе шатасушылық салдарынан қажетті қорғаныс шегінен асқан адам істің мән-жайларын ескере отырып, қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін жағдайларды белгілеу болып табылады. Бұл ереже ҚР ҚК 66-бабымен бекітілген.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Қажетті қорғану туралы заңнаманы қолдану туралы» 2007 жылғы 11 мамырдағы № 2 Нормативтік қаулысының 15-тармағына сәйкес «қажетті қорғану кезінде, бірақ оның шегінен шығу арқылы жасалған әрекет үшін қылмыстық жауаптылық туралы мәселені шешуде ҚК 66-бабында бекітілген, мұндай адамдарды қылмыстық жауаптылықтан босататын ереженің маңызы зор.

Қылмыстық заңның аталған нормасы қоғамға қауіпті қылмыстан болған үрейлену, қорқу немесе сасқалақтау салдарынан қажетті қорғану шегінен шыққан адамды істің мән-жайын ескере отырып, ақтамайтын негіздер бойынша қылмыстық жауаптылықтан босату мүмкіндігін қарастырады.

Аталған норманы қолданғанда, заң шығарушы, адамның үрейлену немесе қорқумен сипатталатын көңіл-күй жағдайын, сондай-ақ қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың әсерінен болған сасқалақтау салдарынан өзінің әрекетіне есеп бере алмауын қылмыстық жауаптылықтан босатуға негіз ретінде қарастыратынын және бұл мән-жайларды істің мән-жайларымен байланыстыратынын ескеру қажет.

Демек, ҚК 66-бабы үрейлену, қорқу немесе сасқалақтау салдарынан қажетті қорғану шегінен шыққан адамды қылмыстық жауаптылықтан босату мүмкін екендігін қарастырады, бірақ бұл мән-жайларды адамды міндетті түрде дереу қылмыстық жауаптылықтан босатуға әкеп соқтыратын абсолютті жағдай деп санамайды, яғни ол факультативті болып табылады» [55].

ҚР ҚК нормаларына сәйкес қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде кісі өлтіру субъектісі ретінде қылмыстық құқық бұзушылық жасалған кезде 16 жасқа толған жеке есі дұрыс адам танылуы тиіс. Құқық қолдану практикасында мұндай субъект шабуылға ұшыраған адам болып табылады.

Сонымен қатар, субъект ретінде басқа адамдарға жеке немесе қызметтік міндеттерін орындау кезінде көмек көрсету үшін қажетті қорғаныс құқығын пайдаланған адам танылуы мүмкін. Қылмыстық заң шабуылға ұшыраған адамдар тарапынан көмек туралы келісімді немесе өтінішті талап етпейді.

Қаралып отырған норма субъектісінің жасына қатысты ҚР БП ҚСЖАЕК статистикалық деректеріне сәйкес 2020-2023 жылдар кезеңінде ҚР ҚК 102 – бабы бойынша қылмыс жасағаны үшін 16-17 жастағы (2022 ж. – 1; 2023 ж. -1), 21-29 жастағы (2020 ж. - 3; 2021 ж. -1; 2023 ж. - 3), 30-39 жас (2020 ж. – 2; 2021 ж. – 1; 2022 ж. -4; 2023 ж. – 3), 40-49 жас (2020 ж. – 1; 2021 ж. - 3; 2022 ж. -1; 2023 ж. - 2), 50-59 жас (2021 ж. – 3; 2022 ж. - 4; 2023 ж. -2), 60 жас және одан үлкен (2020 ж. – 2; 2022 ж. - 2) адамдар жауапқа тартылғанын атап өткен жөн (қосымша 5, 3-кесте).

Келтірілген мәліметтерге сәйкес аталған қылмыстық іс-әрекетті жасаған кең тараған тұлғалардың жас шамасы 40-49 жас және 60 жастан асқан тұлғалар танылады.

Аталған кезеңде қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіруді жұмысшылар (7), мемлекеттік қызметшілер (1), мектептің (2), колледждердің (2) білім алушылары, жұмыссыздар (24), жоғары білімі бар (4), орташа және орташа-арнайы білімі бар (29), өзгелер (5) жасады (қосымша 6, 3-кесте). Қарастырылған мәліметтердің негізінде аталған адам өлтіруді ең көп жағдайда жұмыссыздар және орташа арнайы білімі бар адамдар жасағаны анықталды.

Айта кету керек, қаралып отырған қылмыстық құқық бұзушылықтың жүз субъектісі кез келген азамат мамандығына және арнайы дағдыларының болуына қарамастан, ол рұқсат етілген шектен асып кетсе де, құқық қорғау мүдделеріне нұқсан келтіргісі келетін адам тарапынан қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтың алдын алуды жүзеге асырады деп танылады.

Қажетті қорғаныс құқығын реттейтін қылмыстық заңнаманың нормаларына сәйкес құқық қорғау органдарының лауазымды адамдары, қызметкерлері де осындай субъектілер ретінде танылуы мүмкін. ҚР ҚК ережелеріне сәйкес қажетті қорғаныстың заңдылық талаптарын сақтай отырып, қол сұғушылықты тойтару құқығы атқаратын лауазымына, арнайы даярлығына және қызметтік жағдайына қарамастан әрбір адамның ажырамас құқығы болып табылады.

Қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде кісі өлтірудің субъективті белгілері анықталған кезде қорғаныстың қол сұғушылықтың сипаты мен қауіптілігіне айқын сәйкессіздігінің болуын анықтау туралы мәселені дұрыс шешу үшін жасалған қоғамдық қауіпті әрекетті дұрыс және дұрыс құқықтық бағалау үшін маңыздылығын білдіретін субъективті белгілердің барлық жиынтығы анықталып, жан-жақты зерттелуге тиіс.

Қолданыстағы заңнаманың нормаларына сәйкес, қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде кісі өлтіру тек қасақана кінәні білдіреді. Бұл жағдайда ниет тікелей де, жанама да болуы мүмкін.

Субъективті жағының міндетті белгісі – мақсат. Қажетті қорғаныстың мақсаты-өмірді, денсаулықты, мүлікті, конституциялық құрылысты, қоғамдық қауіпті және заңмен қорғалатын басқа да мүдделерді қорғау. «Құқық қорғау мүдделерін қорғаудың мақсаты оның негізгі мәні мен мазмұнын айқындайтын қажетті қорғаныстың сындарлы белгісі болып табылады» [57, 89 б.].

Бұл әрекетті жасаған кезде қорғаушы рұқсат етілген шектен асып кететінін біледі және қол сұғушының өлімі түріндегі зиянды салдардың нақты мүмкіндігін болжайды.

Мұндай нәтиже қорғаушы үшін жағымсыз болғанымен, соңғысы қоғамдық пайдалы мақсатқа жетуге тырысады, бірақ оған жету үшін шамадан тыс құралдарды таңдап, саналы түрде аталған салдардың басталуына жол береді немесе оған немкұрайлы қарайды.

Қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде өлтірудің субъективті жағы келесідей сипатталады. Қорғаушы үшін шабуылдаушыға өлім түріндегі қоғамдық қауіпті салдар оның қорғаныс әрекеттерінің мақсаты болып табылмайды. Әрекет жасаған кезде ол мүмкін болатын салдардың пайда болу нұсқаларының бірі сияқты мүмкіндікті саналы түрде мойындайды.

Осылайша, қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде кісі өлтіргені үшін жауапкершілікті көздейтін қылмыстық-құқықтық нормаға жүргізілген талдау қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілерін саралау кезінде объективті және субъективті белгілерді белгілеу қорғаушының құқықтарын қорғау кезінде қажетті шарт болып табылатынын көрсетті.

Қажетті қорғанысқа құқықтарды іске асыру мемлекеттің құқықтық саясатының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде кісі өлтірудің артықшылықты құрамы ретінде белгілеу азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын ізгілендіруге және қорғауға бағытталған Қазақстан Республикасының қылмыстық саясатының векторын айқындайды.

2.4. Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіруге қарсы қылмыстық-құқықтық шаралары

ҚР ҚК 33-бабына сәйкес қол сұғушылық жасаған адамды ұстау кезінде зиян келтіру іс-әрекеттің құқыққа қайшы келуін болдырмайтын мән-жайлардың бірі болып танылады. Көрсетілген норманың 1-бөліміне сәйкес «қылмыстық жазаланатын іс-әрекетті жасаған адамға оны ұстау кезінде мемлекеттік органдарға жеткізу және оларға жаңа қол сұғушылықтар жасау мүмкіндігінің жолын кесу үшін зиян келтіру, егер мұндай адамды өзге құралдармен ұстап алу мүмкін болмаса және бұл ретте ол үшін қажетті шаралардың асып кетуіне жол берілмесе, қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды» [10].

Қол сұғушылық жасаған адамды ұстау кезінде зиян келтірудің заңдылық шарттары ретінде мыналарды бөліп көрсету керек: ұсталушыға қатысты және ұстаудың өзіне қатысты заңдылық шарттары.

Сонымен, заңсыз қол сұғушылық жасаған адам ғана ұстауға жатады. Осы қол сұғушылыққа толық және түпкілікті заңды бағалауды уәкілетті орган немесе лауазымды адам беретін болады. Ұстаудың заңдылық шарттарына ұстаудың мақсаты, оған келтірілген зиян және оның мөлшері кіруі керек.

Адамды ұстау кезінде зиян келтіру, оларға қылмыстық қол сұғушылық жасау кезінде зиян келтіру шарттары мынадай талаптар сақталған кезде заңды деп танылуы тиіс:

«а) ұсталған адамның қылмыс жасауы;

б) егер мұндай адамды өзге құралдармен ұстап алу мүмкін болмаса, оны билік органдарына жеткізу және жаңа қоғамдық қауіпті әрекеттер жасау мүмкіндігінің жолын кесу мақсатында шабуылдаушыға зиян келтіріледі;

в) қылмыскерге келтірілген зиян ұстау үшін қажетті шекарадан аспауы керек.

Егер көрсетілген шарттар сақталмаса, онда зиян келтіру қылмыс ретінде қарастырылады, тіпті егер ол заңсыз әрекеттің алдын алу немесе қылмыскерді ұстау мақсатында жасалған болса да» [58, 40 б.].

Қол сұғушылық жасаған адамды ұстау адамды мемлекеттік органдарға жеткізу мақсатында жүргізіледі. оларға жаңа қол сұғушылықтар жасау мүмкіндігінің жолын кесу

Көрсетілген мақсаттарға сүйене отырып, заңды шарттар тиісті мемлекеттік органға келген адамның құлықсыздығы немесе қарсылығы, сондай-ақ өзінің құқыққа қайшы әрекеттерін жалғастыру немесе жаңаларын жасау мүмкіндігінің болуы болуға тиіс. Көрсетілген жағдайларда ұстау кезінде зиян келтіру адамның құқыққа қайшы әрекеттерін жеткізудің немесе жолын кесудің жалғыз жолы болуға тиіс.

Айта кету керек, қол сұғушылық жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардың асып кетуі мүмкін. ҚР ҚК 33-бабының 2-бөлігіне сәйкес "олардың ұсталған адам жасаған құқық бұзушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне және адамға қажетсіз шамадан тыс, жағдай тудырмайтын зиян келтірілетін ұстау мән-жайларына айқын сәйкес келмеуі» деп танылады.

Мұндай асып кету қасақана зиян келтірілген жағдайларда ғана қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады» [10]. Жасалған қылмыстық іс-әрекеттің қауіптілік дәрежесіне анық сәйкес келмейтін ғана асып кету деп танылады.

Айта кету керек, ұстау қоғамдық пайдалы іс-әрекет болып табылады, бірақ ұстау нәтижесінде келтірілген зиян қажеттіліктен гөрі көп, бұл жағдай мұндай ұстауды асыра орындалды деп тануға әкеледі. Ұсталған адамға шамадан тыс зиян келтіру бір мезгілде екі әрекеттен тұрады: заңды-қылмыс жасаған адамды ұстау, заңсыз-ұсталған адамға шамадан тыс зиян келтіру.

Қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардан асып кеткен кезде жасалған кісі өлтіру кісі өлтірудің артықшылықты түрі ретінде танылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың қаралып отырған құрамы ұсталатын адам қылмыскерді ұстау қажеттілігі жағдайында болған кезде, осы адамның іс-әрекеті де, ұсталушыға өлім-жітім де осындай қажеттілік шегінен асып кеткен кезде орын алады және осыған байланысты жауапкершілікті жеңілдететін жағдайларда жасалған кісі өлтірудің жеке құрамына бөлінеді.

Қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардан асып кеткен кезде жасалған кісі өлтіру өмірге қарсы бағытталған қылмыстық әрекет болып табылады. Бұл қылмыстық құқық бұзушылық ерекше жағдайда орын алады – кінәлі адам тарапынан жәбірленушіге қылмыс жасауға ден қою және осындай адамды ұстау жағдайлары туындаған кезде. Н. А. Лопашенконың пікірінше «тек ерекше жағдайларда қылмыскерді ұстау соңғысының өмірінен айыру арқылы мүмкін болады» [59, 638 б.].

Азаматтардың өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралар асып кеткен кезде жасалған кісі өлтіру объектісі болып танылады.

Кез-келген адамның өмірі, жасына, ұлтына, дінге көзқарасына, мүліктік қатынасына қарамастан, қылмыстық-құқықтық қорғаудың объектісі болып табылады. Осыған байланысты қылмыстық заңның нормаларын қорғау объектісі қылмыс жасаған адамдардың өмірі болып табылады.

Басқа адамға қасақана өлім жасау адам өлтіру деп түсініледі. Қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардан асып кеткен кезде жасалған кісі өлтіру кезінде өлім оны ұстау процесінде қылмыс жасаған адамға келтіріледі.

Объективті тарап қылмыскерді ұстау үшін қажетті шараларды асыра пайдаланған кезде кісі өлтірумен сипатталады, яғни олардың ұсталған адам жасаған қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне және адамға қажетсіз шамадан тыс, жағдай тудырмайтын зиян келтірілетін ұстау мән-жайларына айқын сәйкес келмеуі.

Егер қылмыскерге зиян келтірген әрекеттер қол сұғушылықтың сипаты мен қауіптілігіне және ұстау жағдайына анық сәйкес келмесе, қылмыстық жауапкершілік туындауы мүмкін

Б. В. Сидоров пен А. Г. Бабичевтің пікірінше, «асып кету қылмыскерді ұстауды жүзеге асыратын адам соңғысын өлтіру кезінде тиісті қажеттілік жағдайында болған кезде ғана орын алады, бірақ бұл ретте өз әрекеттері мен олардың салдарларында рұқсат етілген шектен шығады» [60, 148 б.].

Біздің ойымызша, қылмыстың құрамын қарастыра отырып, оның объективті жағына ерекше назар аудару керек, өйткені бұл қоршаған шындықтағы қылмыстың көрінісі және оны дұрыс орнатпау құқық қолдануда елеулі қателіктерге әкелуі мүмкін.

Егер қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралар ұсталған адам жасаған қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне және ұстаудың мән-жайларына анық сәйкес келмеген жағдайда, адамға қажетсіз шамадан тыс, жағдайдан туындамайтын зиян келтірілсе, онда қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралар асып кеткен кезде жасалған кісі өлтіру орын алуы мүмкін қылмыс.

Ұстау институтының мәні қылмыскерді билік органдарына Сот төрелігі алдында жеткізу болып табылады, осыған байланысты адамды ұстау кезінде оның өліміне жол берілмейді.

Ұсталушының өмірінен айыру-ауыр қылмыстар мен аса қауіпті қылмыскерлерді жасау фактілері бойынша қолданылатын, өзге жолмен ұстау мүмкін болмаған кезде қолданылатын төтенше шара.

Біздің ойымызша, қылмыс жасаған адамды ұстаудың мақсаты, жалпы ереже бойынша, оны билік органдарына жеткізіп, сотқа беру ниеті болғандықтан, егер ол қарсылық көрсетпесе және ұстау кезінде құқық қорғау мүдделеріне зиян келтіре алмаса, ұсталған адамға өлім жазасын кесу ұстау шараларынан асып түседі.

Занды ұстаудан айырмашылығы, адамға келтірілген зиян ұсталушы жасаған қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне және ұстау мән-жайларына анық сәйкес келмейді, ал адамға қажетсіз шамадан тыс, жағдай

тудырмайтын зиян келтіріледі. Көрсетілген сәйкестік немесе айқын сәйкессіздік, ең алдымен, қылмыскер жасаған қылмыстың қауіптілігін және ұсталған адамға келтірілген зиян мөлшерін салыстыру арқылы анықталады

Қылмыскерді ұстау үшін қажетті шаралардан асып кетсе, кісі өлтіру тек әрекет түрінде мүмкін болады. Қауіпті қауіпті қорғау, ұстау немесе алдын алу бойынша белсенді әрекеттерді орындамай, заңдылық шегінен асып кету мүмкін емес.

Сондықтан аталған өкілеттіктерді тым белсенді жүзеге асыру қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғуы мүмкін. Бұл жағдайда әлеуметтік қауіпті әрекеттер тек қол сұғушыға, ұсталушыға белсенді физикалық әсер етуі мүмкін және кінәлінің физикалық күш қолдануымен көрінеді (соққылар, соның ішінде белгілі бір ауырсыну нүктелерінде, тұншығу немесе күресу әдістері, лақтыру және итеру және т.б.).

Қылмыстық құқық бұзушылықтың қарастырылып отырған құрамы материалдық болып табылады. Осыған байланысты қылмыстық жауаптылықтың қажетті шарттарының бірі ретінде ұсталған адамның қайтыс болуы сияқты салдарлар түріндегі құқыққа қарсы әрекеттен қоғамдық қауіпті салдарлардың болуын мойындау керек. Бұл ретте, өлім ұстау сәтінде де, ұстау кезінде қылмыскерге осындай зиян келтірілген жағдайда да орын алуы мүмкін, ол біраз уақыттан кейін қайтыс болды.

Қылмыскерді ұстау қылмыстық жауапкершіліктің бұлтартпастығын қамтамасыз ету және оның жаңа қылмыстардың жолын кесу құралдарының бірі болып табылады, осыған байланысты бұл мінез-құлықты әлеуметтік пайдалы деп тануға болады.

Қылмыс жасаған адамды ұстау кезінде зиян келтіру ұстаудың мынадай әлеуметтік пайдалы мақсаттарын көрсетеді: қылмыс жасаған адамды билік органдарына жеткізу және мұндай адамның жаңа қылмыстар жасау мүмкіндігінің жолын кесу.

Қылмыскерді оған қылмыстық жазаланатын зиян келтіре отырып ұстау, ұстауды жүзеге асыратын адамның қылмыс жасаған адамды ұстайтынына күмәні болмаған кезде ғана заңды болады.

В. И. Третьяковтың пікірі бойынша «ұстау шараларының ұстау жағдайына сәйкестігін (сәйкессіздігін) бағалаудың негізгі көзі ұстауды жүзеге асыратын тұлға болып табылады. Дәлелдер келесідей:

1) ұстау туралы мәселені шешу кезінде ұсталған адам (әрине, ұсталушыны қоспағанда) ұсталған адам жасаған (жасалатын) қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі туралы ғана хабардар болады;

2) ұстаушы ғана ұстау жағдайының шарттары туралы хабардар болады;

3) тек ұстаушы ғана ұстау жағдайын қылмыскерді күштеп ұстау үшін қолайлы немесе қолайсыз деп бағалайды;

4) ұстаушы ғана ұстау тәсілін, тәсілдерін, әдістері мен құралдарын таңдайды;

5) қылмыскерді күштеп ұстау актісін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін өзінің психофизикалық мүмкіндіктері туралы ұстаушы ғана біледі. Сондықтан

бұл кідіртушінің зорлық зомбылықпен ұстау жағдайларына және оның салдары түріндегі қылмыскердің өлімі түріндегі субъективті қатынасы оны билік органдарына жеткізу немесе оның жаңа қылмыстар жасау мүмкіндігін болдырмау үшін оның мінез құлқының өлшем бірлігі ретінде қабылданады және оны заңды немесе қылмыстық жазаланады» [61, 72 б.].

Ресей Федерациясының қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардан асып кеткен кезде жасалған адам өлтіру саралау мәселелерін реттеудегі оң тәжірибесін атап өткен жөн. Сонымен, Ресей Федерациясы Жоғарғы Соты Пленумының 2012 жылғы 27 қыркүйектегі № 19 «Соттардың қылмыс жасаған адамды ұстау кезінде қажетті қорғаныс және зиян келтіру туралы заңнаманы қолдануы туралы» қаулысымен қарастырылып отырған іс-әрекет үшін жауапкершілік туралы нормаларды қолдану тәжірибесі реттеледі.

Ресей Федерациясы Жоғарғы Соты Пленумының осы қаулысының 21-23 тармақтарына сәйкес «қылмыс жасаған адамды ұстау кезінде зиян келтірудің заңдылығы туралы мәселені шешкен кезде соттар мұндай адамды басқа құралдармен ұстай алмайтындығын көрсететін жағдайларды анықтауы керек.

Бірнеше адам қылмыс жасаған жағдайда, басқа құралдармен ұстауға болмайтын қатысушыларға қатысты ғана зиян келтіру мүмкін болады.

Жол берілетін зиянның мөлшерін айқындау кезінде ескерілуі тиіс ұстау мән-жайлары (ұстау жағдайы) деп ұсталушыға ең аз зиян келтіре отырып ұстау мүмкіндігіне әсер етуі мүмкін барлық мән-жайларды (қылмыстың орны мен уақыты, одан кейін ұсталғандардың саны, жасы және жынысы, ұсталғандардың және ұсталғандардың физикалық дамуы, қарулануы, ұсталғандардың агрессивті мінез-құлқы, олардың банданың, террористік ұйымның құрамына кіруі және т.б. туралы мәліметтердің болуы).

Соттардың назарын қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шараларды асыра пайдалану қасақана өлім, ауыр немесе орташа ауырлықтағы денсаулыққа зиян келтірілген жағдайларда ғана қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғатынына аудару қажет.

Егер қылмыс жасаған адамға ұстау кезінде Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 114-бабының 2-бөлігінде көзделгеннен аз зиян келтірілсе, ұсталған адамның әрекеттері қылмыс құрамын құрмайды» [62].

Біздің ойымызша, аталған қаулыда қарастырылып отырған қылмыстық құқық бұзушылық түріне тән белгілер мұндай адам өлтіру құрамының белгілерін дұрыс анықтауға мүмкіндік береді.

Өкінішке орай, отандық заңнама қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардан асып кеткен кезде жасалған кісі өлтіргені үшін қылмыстық жауаптылықты көздейтін қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері мен қолданылу пратикасына қатысты заңнамалық тұрғыдан бекітілген түсіндіруді көздемейді. Осы қылмыстық-құқықтық норманы қолдану тәжірибесі қалыптаспағанын ескерсек те, ҚР заңнамасында қылмыстық құқық бұзушылықтың қаралып отырған құрамын дұрыс саралау үшін қажетті түсіндірмелерді көздеу қажет болып көрінеді. Осыған байланысты, қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде

жасалған адам өлтіруді саралау бөлігінде түсіндірудің «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы № 1 Нормативтік қаулысының 26-1-тармағын көздеу және мынадай редакцияда жазылу орынды болып көрінеді:

«26-1. Ұсталған адам жасаған құқық бұзушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесінің және адамға қажетсіз анық шектен тыс, жағдайдан туындамайтын зиян келтірілетін ұстаудың мән-жайларына айқын сәйкес келмеуі қол сұғушылық жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардың асып кетуі деп танылады. Мұндай асып кету қасақана зиян келтірілген жағдайларда ғана қылмыстық жауапкершілікке әкеп соғады.

ҚК-нің 103-бабы бойынша іс-әрекетті саралау үшін қылмыс жасаған адамды кінәлі адам қабылдағаннан басқа ұстау мүмкіндігінің жоқтығын куәландыратын мән-жайларды анықтау қажет.

Қылмыс жасаған адамды ұстау кезінде кінәлі адамның іс-әрекеттерінің құқыққа қайшы дәрежесін анықтау үшін ұсталушыға зиян келтіру мүмкіндігін барынша азайтуы мүмкін барлық мән-жайларды түсіну қажет.

Ұсталған кезде қылмыс жасаған адам қасақана өлімге не ауыр немесе орташа ауырлықтағы денсаулыққа зиян келтірген адам қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін екенін ескеру қажет».

Заңға сәйкес келтірілген зиян жасалған қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне сәйкес келуі керек. Осыған байланысты жасалған қылмыс неғұрлым қауіпті болса, соғұрлым зорлық-зомбылық ұсталған адамға қолданылуы мүмкін. Егер қылмыскер үлкен қоғамдық қауіп төндірмейтін немесе онша ауыр емес қылмыс жасаса, ұсталған адамның денсаулығына өлім немесе ауыр зиян келтіруге жол берілмейді.

Келтірілген зиян ұсталғандардың саны, олардың қарулануы, жынысы, жасы, денсаулық жағдайы, ұстау уақыты мен орны және т. б. түсінілетін ұстау мән-жайларына да сәйкес келуі тиіс.

Бұл қылмыстың субъектісі – кәсіби қызмет түріне және арнайы дағдыларына қарамастан 16 жасқа толған, яғни құқық қорғау органдарының қызметкерлері де, басқа да адамдар мен азаматтар.

Адамдардың кейбір санаттары үшін қылмыскерді ұстау құқық емес, міндет болып табылады. Алайда, қылмыскерді ұстау құқығы кез-келген азаматта бар, сондықтан қылмыстың осы құрамындағы арнайы субъект туралы айтудың қажеті жоқ.

Қаралып отырған норма субъектісінің жасына қатысты ҚР БП ҚСЖАЕК статистикалық деректеріне сәйкес 2020-2023 жылдар кезеңінде ҚР ҚК 103 – бабы бойынша қылмыс жасағаны үшін 21-29 жас аралығындағы (2021 ж. – 1), адам жауапқа тартылғанын атап өткен жөн (қосымша 5, 4-кесте).

Бұл құрамдағы қылмыстық құқықбұзушылық жасаған тұлға арнаулы орта білімі бар (1) азамат жасады (қосымша 6, 4-кесте). Ерекше атап өткен жөн, бұл қылмыстық құқық бұзушылық аталған кезеңде тіркелмеген.

Бұл қылмыстың субъективті жағы ұстауды жүзеге асыратын адамның ниетінің (тікелей немесе жанама) болуымен сипатталады. Кінәлі саналы түрде ұстаудың рұқсат етілген шараларынан асып түседі, ұсталған адамға өлім-жітім жасау мүмкіндігін немесе сөзсіз болуын болжайды және осы салдардың басталуын қалайды немесе оған жол береді.

Қылмыс жасаған адамды ұстау кезінде абайсызда өлім жасау қаралып отырған қылмыстың құрамын құрмайды. Абайсызда зиян келтіру қылмыстық жауапкершіліктен босатады.

Қаралып отырған қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде ҚР ҚК 103-бабы диспозициясының мағынасынан қылмыскерді ұстау үшін қажетті шаралар асып кеткен кезде кісі өлтірген кінәлі адам белгілі бір мақсаттарды басшылыққа алады. Осылайша, ұсталған адамды билік органдарына жеткізуді және олардың жаңа қылмыстар жасау мүмкіндігінің жолын кесуді бөліп көрсетуге болады.

Осылайша, қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардан асып кеткен кезде жасалған кісі өлтірудің объективті және субъективті белгілерін зерттеу қаралып жатқан қылмыстық құқық бұзушылықтың біліктілік ерекшеліктерін анықтауға, мұндай әрекет қылмыс деп танылатын мән-жайлардың ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жеке тұлғаның қылмыстық қол сұғушылықтан қауіпсіздігін қамтамасыз ету қазіргі қылмыстық саясаттың басым бағыты болып табылады. ҚР Конституциялық талаптарына негізделгендей адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, жеке тұлғаның қауіпсіздігін тиімді қамтамасыз ету, адам өмірін қорғау. Адам өмірі-ең маңызды абсолютті құндылық, оның қорғалуында қылмыстық заңнама ерекше рөл атқарады.

Әр адамның өмір сүру құқығына тең көлемде кепілдік беріледі, оның жасына, жынысына, нәсіліне және басқа жағдайларға қарамастан. Сонымен бірге баланың жеке басының өзіндік құндылығы ерекше атап өтіледі, оны тең деп танитын халықаралық заңнама туғаннан бастап қоғам мүшесі, туылғанға дейін де, одан кейін де арнайы күзет пен күтімді қажет етеді.

Бұл зерттеудің барысында объектісі қоғамдық қатынастар болып табылады, қылмыстық-құқықтық нормаларды қолдануға байланысты туындайтын адам өміріне қол сұғушылық үшін жауапкершілік зерттеліп, қылмыстық заңнаманың нормаларымен қарастырыған жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру құрамдарына талдау жүргізілді.

Жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру материалдық құрамы бар қылмыстарды білдіреді, осыған байланысты аталған артықшылықты құрамдардың салары ретінде адам өлімі анықталды. Аяқталған адам өлтіру құрамының белгілері кінәлінің іс-әрекеттері «әрекет немесе әрекетсіздік) салдарынан өлім болған жағдайларда орын алады. Сонымен қатар, өлім бірден пайда болды ма, әлде осыдан біраз уақыттан кейін болды ма, маңызды емес.

Артықшылықты жағдайлардағы адам өлтірудің объективті жағының міндетті белгілері ретінде кінәлінің іс-әрекеті (әрекеті немесе әрекетсіздігі), осындай іс-әрекеттерден жәбірленушінің қайтыс болуы салдары мен олардың арасындағы себепті байланыстың болуы.

Жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру құрамдардың ішінде мынадай құрамдар зерттеуге ерекше қызығушылық тудырды:

- ҚР ҚК 100-бабы (Жаңа туған баланы анасының өлтіруі);
- ҚР ҚК 101-бабы (Аффект жағдайында жасалған адам өлтіру);
- ҚР ҚК 102-бабы (Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру);
- ҚР ҚК 103-бабы (Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру).

Жеңілдететін жағдайларда адам өлтіруді жүзеге асыратын субъектілерге қатысты гуманизм қағидатын отандық қылмыстық заңнамада іске асыруды куәландыратын жағдай ол отандық қылмыстық заңда адам өлтірудің артықшылықты құрамдарының болуы.

Диссертациялық зерттеу барысында қарастырылып отырған құрамдардың белгілерін зерттеуге арналған арнайы бірқатар ғылыми заң әдебиеттері мен осы саланы реттеуге бағытталған отандық және шетел мемлекеттерінің нормативтік құқықтық актілеріне талдау жүргізілді.

Қоданыстағы қылмыстық заңнаманы талдау барысында қарастырылып отырған жеңілдететін мән-жайлар жағдайларында жасалатын адам өлтіру құрамдарының объективті және субъективті белгілерін зерттеп, олардың ерекшеліктеріне назар аударылды.

Осындай талдау барысында құқық қолдану практикасында және құқықтық реттеу кезінде туындайтын аталған қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралау мәселелеріне зерттеу жүргізілді.

Сонымен қатар, артықшылықты құрамдар тек отандық заңнамадаға емес, осындай құрамдар алыс және жақын шетел мемлекеттердің қылмыстық заңнамаларында орын алғандығы анықталды.

Осындай шет мемлекеттердің заңнамаларындағы жаңа туған баланы анасының өлтіруі, аффект жағдайында жасалған адам өлтіру, қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру, қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру құрамдарына ұқсас қылмыстардың белгілері анықталып, осындай мемлекеттердің оң тәжірибелері назарға алынды.

Диссертациялық зерттеу жүргізу аясында жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру үшін жауаптылықтың құқықтық реттеу мәселелері талданды, кейбір шет елдердің заңнамасы бойынша жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіргені үшін жауаптылық туралы заңнама зерделенді, сонымен қатар, жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруге қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шараларына талдау барысында, қылмыстық заңнаманы жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлей отырып, саралау проблемаларын анықтап, оларды шешу жолдары анықталды.

Магистрлік зерттеудің нәтижесінде жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруге қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шараларын жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленіп, отандық қылмыстық заңнамаға осыған байланысты өзгертулер мен толықтырулар енгізу ұсынылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ:

1. «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы. [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». – Қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K22002022_2 (қол жеткізілген күні: 27.09.2023).
2. Құқықтық статистика 2020-2023 ж.ж. Құқықтық статистика органдарының порталы. [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: qamqor.gov.kz (қол жеткізілген күні: 25.09.2023).
3. 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясы [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> (қол жеткізілген күні: 27.09.2023).
4. Загородников Н. И. Преступления против жизни. М., 1961. 273 с.
5. Кузнецов В.И. Понятие убийства в российском уголовном праве // Сибирский юридический вестник. 2003. №4. С. 41-46.
6. Рахметов С.М., Уатбекова М.Қ. Жеке тұлғаға қатысты қылмыстардың саралануы. – Алматы: «Издательство «Норма – К» ЖШС, 2012. – 140 б.
7. Убийство: криминологическая характеристика и проблемы профилактики: Монография / Коллектив авторов: – Астана: Академия правоохранительных органов, 2018. – 161 с.
8. Маляева Е.О. Международное законодательство об ответственности за преступления против права человека на жизнь [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: [http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/99990195_West_pravo_2003_2\(7\)/B_3-20.pdf](http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/99990195_West_pravo_2003_2(7)/B_3-20.pdf) (қол жеткізілген күні: 15.10.2023).
9. Антонян Ю.М. Типология убийств // Журнал «Общество и право», 2021, № 3 (77) – С. 7-13.
10. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». – Қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226_.htm (қол жеткізілген күні: 07.09.2023).
11. Иванчин А.В. Конструирование состава преступления: теория и практика. Монография / М. Издательство: Проспект. 2015. 440 с.
12. Чихрадзе А.М. Теоретические основы формирования юридического понятия «привилегированное убийство» // Журнал «Аграрное и земельное право». 2019. № 12(180) – С.140-144.
13. «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының

2007 жылғы 11 мамырдағы №1 Нормативтік қаулысы [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P07000001S> (қол жеткізілген күні: 14.10.2023).

14. Жеті жарғы: Бұрынғы қазақтардың ел билеу заңы. – Алматы: «Айқап» баспасы, 1993. – 20 б.

15. 1922 жылғы РСФКР Қылмыстық кодексі [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/ugkod_22 (қол жеткізілген күні: 11.11.2023).

16. Указ Президиума ВС СССР от 30.04.1954 «Об усилении уголовной ответственности за умышленное убийство» // «Ведомости ВС СССР», 1954, № 11, ст. 221.

17. Уголовный кодекс Казахской ССР от 22 июля 1959 года [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K590002000> (қол жеткізілген күні: 19.10.2023).

18. Модельный Уголовный кодекс для государств — участников СНГ от 17 февраля 1996 года [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: https://iacis.ru/baza_dokumentov/modelnie_zakonodatelnie_akti_i_rekomendacii_na_sng/modelnie_kodeksi_i_zakoni (қол жеткізілген күні: 21.10.2023).

19. Головенков П.В. Уголовное уложение Федеративной Республики Германия— Strafgesetzbuch (StGB) – Научно-практический комментарий и перевод текста закона / Научные труды в области немецкого и российского уголовного права. Universitätsverlag Potsdam 2021, 494 с.

20. Крылова Н.Е. Уголовное право зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии) / Н. Е. Крылова, А. В. Серебренникова, — М., 1998.-156 с.

21. Уголовный кодекс Французской Республики от 22 июля 1992 года [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: <https://constitutions.ru/?p=25017> (қол жеткізілген күні: 25.11.2023).

22. Петрикова С.В. Преступления против жизни в уголовных кодексах Голландии и бельгии [Электрондық ресурс] // материалы сайта. <https://ep.mrsu.ru/journal/4-17/Petrikova.html> (қол жеткізілген күні: 27.11.2023)

23. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=464892&dst=1000000001&cacheid=3427965D6115C2CB48E82977DB29B3BE&mode=splus&rnd=d3ktXA#WRYLr3US2BSQDTC71> (қол жеткізілген күні: 27.11.2023).

24. Скрипченко Н. Ю., Корнеева Я. А. К вопросу об уголовно-правовой охране жизни новорожденного ребенка // Актуальные проблемы экономики и права. 2015. № 3 - С. 202–209.

25. Уголовный кодекс Украины от 5 апреля 2001 года № 2341-III [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі:

https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30418109 (қол жеткізілген күні: 25.11.2023).

26. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18 апреля 2002 года № 985-XV [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30394923&pos=210;-54#pos=210;-54 (қол жеткізілген күні: 27.11.2023).

27. Уголовный Кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года № 127 [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36675065 (қол жеткізілген күні: 12.12.2023).

28. Бэкон Ф. Сочинение в 2 т., т. 2. М., 1978, 594 с.

29. Электронная библиотека ИФ РАН «Новая философская энциклопедия» Эвтаназия. [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH8a532e916225760b5c348a> (қол жеткізілген күні: 14.12.2023).

30. Капинус О.С. Эвтаназия в свете права на жизнь. М., 2006. 480 с.

31. Алёнкин Н.Е. Система привилегированных составов убийства в уголовном праве россии: вопросы совершенствования // Вестник Московского Университета. Серия. 11. Право. 2012. № 4. С.44-56.

32. Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ Кодексі [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360> (қол жеткізілген күні: 18.12.2023).

33. Копбаев Д.З., Тлеуов Т.М. Проблемы юридической квалификации эвтаназии в Казахстане // ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. №1 (81). 2017. – 301-304 б.

34. Машталер Ю.Ф. «Особенности квалификации убийства матерью новорожденного ребенка в Республике Беларусь» // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. 2017. № 2 (34)- С.103-109.

35. Большой медицинский словарь [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/medic2/30143> (қол жеткізілген күні: 20.12.2023).

36. «Қазақстан Республикасында неонаталдық көмек көрсетуді ұйымдастыру стандартын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің м.а. 2023 жылғы 31 наурыздағы № 52 бұйрығы [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300032214> (қол жеткізілген күні: 21.12.2023).

37. Назаровская А. Д. Характеристика состава преступления, предусмотренного ст. 106 УК РФ (Убийство матерью новорожденного ребенка) // Теория и практика общественного развития. — 2005. — № 1. — С.70-73.

38. Волкова Т.П. Правовая защита права на жизнь новорожденного //Законность. — 2004. — № 4.-С. 6-10.

39. Добрикова Н.В. Новорожденность как специфическое описание возраста в уголовном праве [Электрондық ресурс] // Инновационная наука. 2018. №10. Қол жеткізу режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/novorozhdennost-kak-spetsificheskoe-opisanie-vozrasta-v-ugolovnom-prave> (дата обращения: 30.03.2024)

40. В Казахстане состоялась серия судов над детоубийцами [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: <https://mk-kz.kz/social/2021/02/24/v-kazakhstane-sostoyalas-seriya-sudov-nad-detoubiytsami.html>

41. Алматы қаласы Бостандық аудандық сотының 2017 жылдың 25 наурызындағы № 1-8/2017 үкімі.

42. Анасының өзінің жаңа туған баласын өлтіргені туралы іс бойынша үкім шығарылды [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: <https://astana.sud.kz/kaz/news/anasynyn-ozinin-zhana-tugan-balasyn-oltirgeni-turaly-boyynsha-ukim-shygaryldy> (қол жеткізілген күні: 05.01.2024).

43. Дубовик АС. Установление психотравмирующей ситуации при убийстве матерью новорожденного ребенка // Вестник науки и образования. 2019. №16 (70). –С.41 – 45.

44. Вакалюк Е.С. Субъект преступления, предусмотренного статьей 106 уголовного кодекса Российской Федерации // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 1 (255). Право. Вып. 31. С. 63–65.

45. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518> (қол жеткізілген күні: 07.01.2024).

46. Чочуева З.А. Некоторые вопросы квалификации субъективных признаков убийства матерью новорожденного ребенка [Электрондық ресурс] // Право и практика. 2018. №4. // Қол жеткізу режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-voprosy-kvalifikatsii-subektivnyh-priznakov-ubiystva-materyu-novorozhdennogo-rebenka> (қол жеткізілген күні: 08.01.2024).

47. Большой психологический словарь [Электрондық ресурс] // <https://psychological.slovaronline.com/> (қол жеткізілген күні: 09.01.2024).

48. Аффект жағдайында жасалған кісі өлтіру туралы іс бойынша үкім шығарылды [Электрондық ресурс] // Астана қалалық сотының ресми сайты - Қол жеткізу режимі: <https://astana.sud.kz/kaz/news/affekt-zhagdayynda-zhasalghan-kisi-oltiru-turaly-boyynsha-ukim-shygaryldy> (қол жеткізілген күні: 10.01.2024).

49. Бородин С. В. Преступления против жизни. М., 1999. 356 с.

50. Мухачева И.М. Уголовно-правовая и психологическая характеристика аффекта // Актуальные проблемы российского права. 2016. №7 (68). – С.118-126.

51. Алматы облысы Панфилов аудандық сотының 2015 жылдың 31 наурызындағы № 1-9/2015 үкімі.

52. Орехов В.В. Необходимая оборона и иные обстоятельства, исключаяющие преступность деяния. — СПб.:Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 217 с.

53. Турецкий Н.Н. Необходимая оборона в состоянии страха или испуга [Электрондық ресурс] // репозиторий Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан - Қол жеткізу режимі: <https://academy-rep.kz/uploads/f68fe356c1df562f4ad24ad4b14f692b.pdf> (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

54. Попов А.Н. Преступление, совершенное при превышении пределов необходимой обороны (ч. 1 ст. 108, ч. 1 ст. 114 УК РФ) / СПб. : СанктПетербургский юридический институт (филиал) Академии Генеральной прокуратуры РФ, 2001. - 237 с.

55. Қажетті қорғану туралы заңнаманы қолдану туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы № 2 Нормативтік қаулысы [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P07000002S> (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

56. Верховный суд оправдал трех осужденных [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: <https://www.kt.kz/rus/society/1377923077.html> (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

57. Волков Б.С. Мотивы преступлений: уголовно-правовое и социально-психологическое исследование. М., Норма. 2005. 125 с.

58. Агафонов В.В. «Факторы, которые влияют на квалификацию убийства при превышении мер задержания лица, совершившего преступление» // Полицейская и следственная деятельность, № 2, 2023, С. 38-47.

59. Лопашенко Н.А. Исследование убийств: закон, доктрина, судебная практика: монография. Москва: Юрлитинформ, 2018. - 656 с.

60. Сидоров Б.В., Бабичев А.Г. Особенности уголовной ответственности за убийство при превышении мер, необходимых для задержания лица, совершившего преступление (вопросы применения и совершенствования уголовного закона) // Вестник экономики, права и социологии, 2015, № 2. С.147-159.

61. Третьяков В.И. «Убийство, совершенное в условиях эксцесса необходимой обороны и задержания лица, совершившего преступление» // Вестник Волгоградской академии МВД России, по. 4 (27), 2013, С. 70-75.

62. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 27 сентября 2012 № 19 «О применении судами законодательства о необходимой обороне и причинении вреда при задержании лица, совершившего преступление» [Электрондық ресурс] // Қол жеткізу режимі: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_135861/ (қол жеткізілген күні: 20.01.2024).

Қосымша 1

Енгізу актісі

Қосымша 2

САУАЛНАМА

<https://forms.gle/J2BkxTveZ7BXkuVJA>

Құрметті сауалнамаға қатысушылар!

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары Академиясының магистранты «Жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруге қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шаралары» тақырыбындағы диссертациялық зерттеу аясында жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруді саралау проблемаларын зерделеу және анықтау мақсатында сауалнама жүргізіледі. Көмек көрсетуді және сұрақтарға жауап беруді сұраймыз. Алынған нәтижелер тек жүргізілетін диссертациялық зерттеу мақсатында пайдаланылатын болады.

Қатысқаныңыз үшін рахмет!

1. Сіздің қызмет салаңызды көрсетіңіз:

- судья
- прокурор
- тергеуші
- адвокат
- ғылыми қызметкер
- білім алушы (бакалавриат, магистратура, докторантура)

2. Сіз жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруді жеке категориясы ретінде бөлектеуді қажет деп санайсыз ба?

- а) иә, мен мұндай адам өлтіру санатын бөлуді негізді деп санаймын;
- б) жоқ, мен адам өлтірудің бұл түрін бөлудің қажеті жоқ деп санаймын;
- в) жауап беру қиын.

3. Сіздің ойыңызша, жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру тізімін кеңейтіп, жанашырлықпен адам өлтіру (эвтаназия) адам өлтірудің артықшылықты түрі ретінде танылуы керек пе?

- а) иә, мойындау керек;
- б) жоқ, бұл қажет емес;
- в) жауап беру қиын.

4. ҚР ҚК 100-бабы саралау кезінде жаңа туған бала ретінде қай жастағы бала танылуы тиіс?

- а) туылған сәттен бастап 28 күнге дейінгі кезең;
- б) туған сәттен бастап бір айға дейінгі кезең;
- в) жауап беру қиын.

5. Жаңа туған баланы анасы өлтірген кезде қылмыс жасау уақыты қандай болуы керек?

- а) босану кезінде және босанғаннан кейін бірден өлтіру;
- б) босану кезінде де, одан кейінгі кезеңде де адам өлтіру;
- в) тек босану кезінде өлтіру;
- г) жауап беру қиын.

6. Қатты жан күйзелісі (аффект) кенеттен туындағанын анықтау бөлігінде аффект жағдайында жасалған адам өлтіруді саралауда қиындықтар бар ма?

- а) иә;
- б) жоқ;
- с) жауап беру қиын.

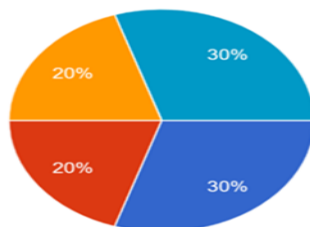
7. Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіруді саралау бөлігінде Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысында басшылық түсініктемелер қамтылуға тиіс пе?

- а) иә, мұндай түсініктемелер қажет;
- б) жоқ, мұндай түсіндірулердің қажеті жоқ;
- с) жауап беру қиын.

Қосымша 3

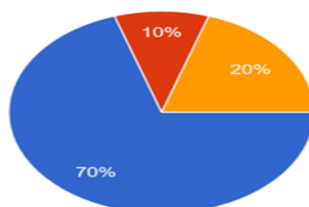
САУАЛНАМА НӘТИЖЕЛЕРІ

1. Сіздің қызмет салаңызды көрсетіңіз:

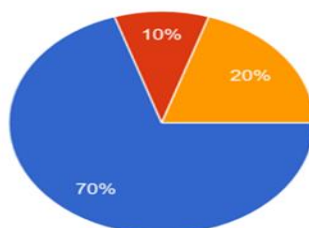
- судья
- прокурор
- тергеуші
- адвокат
- ғылыми қызметкер
- білім алушы (бакалавриат, магистратура, докторантура)

2. Сіз жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіруді жеке категориясы ретінде бөлектеуді қажет деп санайсыз ба?

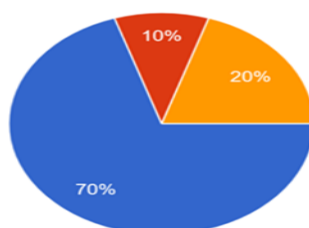
- иә, мен мұндай адам өлтіру санатын бөлуді негізді деп санаймын
- жоқ, мен адам өлтірудің бұл түрін бөлудің қажеті жоқ деп санаймын
- жауап беру қиын

3. Сіздің ойыңызша, жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру тізімін кеңейтіп, жанашырлықпен адам өлтіру (эвтаназия) адам ...ртықшылықты түрі ретінде танылуы керек пе?

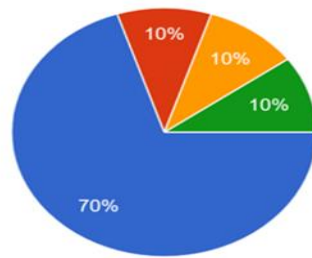
- иә, мойындау керек
- жоқ, бұл қажет емес
- жауап беру қиын

4. ҚР ҚК 100-бабы саралау кезінде жаңа туған бала ретінде қай жастағы бала танылуы тиіс?

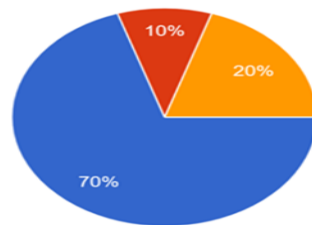
- туылған сәттен бастап 28 күнге дейінгі кезең
- туған сәттен бастап бір айға дейінгі кезең
- жауап беру қиын

5. Жаңа туған баланы анасы өлтірген кезде қылмыс жасау уақыты қандай болуы керек?

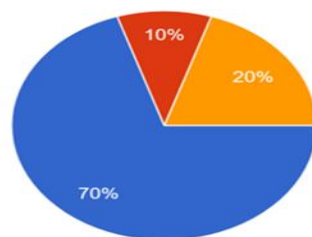
- босану кезінде және босанғаннан кейін бірден өлтіру
- босану кезінде де, одан кейінгі кезеңде де адам өлтіру
- тек босану кезінде өлтіру
- жауап беру қиын

6. Қатты жан күйзелісі (аффект) кенеттен туындағанын анықтау бөлігінде аффект жағдайында жасалған адам өлтіруді саралауда қиындықтар бар ма?

- иә
- жоқ
- жауап беру қиын

7. Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіруді саралау бөлігінде Жоғарғы Сотты... басшылық түсініктемелер қамтылуға тиіс пе?

- иә, мұндай түсініктемелер қажет
- жоқ, мұндай түсіндірулердің қажеті жоқ
- жауап беру қиын

Қосымша 4

Кесте 1

Есепті мерзімде СДТБТ-де тіркелген құқық бұзушылықтар саны

	2020	2021	2022	2023	2024
ҚР 100-бабы (Жаңа туған баланы анасының өлтіруі)	6	6	8	5	
ҚР ҚК 101-бабы (Аффект жағдайында жасалған адам өлтіру)	6	7	3	6	
ҚР ҚК 102-бабы (Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру)	10	3	11	6	
ҚР ҚК 103-бабы (Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру)	-	-	-	-	

Кесте 2

Есепті мерзімде қылмыстық істері сотқа жіберілген құқық бұзушылықтар саны

	2020	2021	2022	2023	2024
ҚР 100-бабы (Жаңа туған баланы анасының өлтіруі)	1	2	1	2	
ҚР ҚК 101-бабы (Аффект жағдайында жасалған адам өлтіру)	11	7	6	9	
ҚР ҚК 102-бабы (Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру)	10	4	11	11	
ҚР ҚК 103-бабы (Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру)	-	-	-	-	

Кесте 3

ҚР 99-бабы(Адам өлтіру) /

Жеңілдететін мән-жайларда адам өлтірудің саны (ҚР 100-103 баптары)

	2020	2021	2022	2023	2024
Жалпы саны	631 / 22	579 / 16	520 / 21	472 / 17	
% (ҚР 100-103 баптары)	3,5	2,8	4	3,6	

Қосымша 5

Құқық бұзушылықтар жасаған адамдар туралы мәліметтер

Кесте 1

ҚК 100-бабы	Барлығы тұлға	Сотқа жіберілді	ҚР азаматы	ТМД азаматы	Әйелдер	Кәмелетке толмағандар 16-17 жас	18-20 жас	21-29 жас	30-39 жас
2020	2	2	2	-	2	-	-	2	-
2021	3	2	3	-	3	-	2	-	1
2022	2	1	1	1	2	2	-	-	-
2023	2	2	2	-	2	1	1	-	-

Кесте 2

ҚК 101-бабы	Барлығы тұлға	Сотқа жіберілді	ҚР азаматы	ТМД азаматы	Әйелдер	Кәмелетке толмағандар 16-17 жас	18-20 жас	21-29 жас	30-39 жас	40-49 жас	50-59 жас	60 жас және одан үлкен
2020	13	13	12	-	3	1	3	2	2	1	-	4
2021	7	7	7	-	2	-	1	2	1	-	-	-
2022	6	6	6	-	1	1	-	1	2	-	1	1
2023	9	8	8	1	2	2	-	-	3	-	-	4

Кесте 3

ҚК 102-бабы	Барлығы тұлға	Сотқа жіберілді	ҚР азаматы	ТМД азаматы	Әйелдер	Кәмелетке толмағандар 16-17 жас	21-29 жас	30-39 жас	40-49 жас	50-59 жас	60 жас және одан үлкен
2020	11	10	11	-	5	-	3	2	1	3	2
2021	5	4	5	-	1	-	1	1	3	-	-
2022	12	11	11	-	3	1	-	4	1	4	2
2023	11	11	11	-	3	1	3	3	2	2	-

Кесте 4

ҚК 103-бабы	Барлығы тұлға	Сотқа жіберілді	ҚР азаматы	21-29 жас
2020				
2021	1	1	1	1
2022				
2023				

Қосымша 6

Құқық бұзушылық жасаған адамдардың жұмысының түрі туралы мәліметтер

Кесте 1

ҚР 100-бабы	Жұмысшылар	Мектептерде, гимназияларда, лицейлерде оқитындар	Кәсіби техникалық мектептерде, колледждерде оқитындар	Жұмыссыздар	Орташа және орташа-арнайы білімі бар
2020	-	-	-	2	2
2021	1	-	1	1	3
2022	-	2	-	-	-
2023	-	-	-	2	2

Кесте 2

ҚК 101-бабы	Жұмысшылар	Мемлекеттік қызметшілер	Жеке кәсіпкерлер	Мектептерде, гимназияларда, лицейлерде оқитындар	Кәсіби техникалық мектептерде, колледждерде оқитындар	Жұмыссыздар	Жоғары білімі бар	Орташа және орташа-арнайы білімі бар	Әскери қызметшілер	Өзгелер
2020	-	1	1	-	2	7	1	11	1	3
2021	-	-	-	-	-	7	2	5	-	-
2022	1	-	-	1	1	3	1	5	-	1
2023	-	-	1	-	1	5	-	9	-	2

Кесте 3

ҚК 102-бабы	Жұмысшылар	Мемлекеттік қызметшілер	Мектептерде, гимназияларда, лицейлерде оқитындар	Кәсіби техникалық мектептерде, колледждерде оқитындар	Жұмыссыздар	Жоғары білімі бар	Орташа және орташа-арнайы білімі бар	Өзгелер
2020	1	-	-	-	9	-	9	1
2021	2	-	-	-	1	-	5	2
2022	2	1	1	1	7	3	8	1
2023	2	-	1	1	7	1	9	1

Кесте 4

ҚР ҚК 103-бабы	Орташа және орташа-арнайы білімі бар
2020	-
2021	1
2022	-
2023	-